

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:

Ο μοναχισμός στην Βυζαντινή Ήπειρο: πρόσωπα και πηγές

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΦΟΙΤΗΤΗΣ: ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2026

*Στην γιαγιά μου Παρθένα
που με έμαθε να αγαπώ την Ρωμιοσύνη...*

Εξεταστική Επιτροπή:

Συγκέλλου Ευστρατία, Επίκουρη Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, της Φιλοσοφικής Σχολής του πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Αλεξάκης Αλέξανδρος, Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας, του τμήματος Φιλολογίας, της Φιλοσοφικής σχολής του πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Λιαρμακόπουλος Αλέξανδρος, Καθηγητής Βυζαντινού Δικαίου, της Νομικής Σχολής του Α.Π.Θ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ Ο βυζαντινός μοναχισμός.....	6
I. Γενικά.....	6
II. Παλαιστίνη και Συρία.....	8
III. Μικρά Ασία.....	14
IV. Νότια Βαλκανική.....	16
 Κεφάλαιο Α΄	
1. Ο μοναχισμός στη βυζαντινή Ήπειρο.....	20
 1.1. Η συγκρότηση του μοναχισμού.....	20
1.2. Ασκητικές μορφές του «Δεσποτάτου» της Ηπείρου: Αγία Θεοδώρα- Νείλος ο Εριχιώτης.....	24
1.3. Ο μοναχισμός μέσα από τα έργα του Ιωάννη Απόκαυκου.....	34
1.4. Δημήτριος Χωματηνός και μοναχισμός.....	43
 Κεφάλαιο Β΄	
2. Τα βυζαντινά Ιωάννινα.....	46
 2.1. Μοναχικός βίος στα Ιωάννινα.....	46
2.2. Ο μοναχικός βίος της Νήσου των Ιωαννίνων.....	51
 Κεφάλαιο Γ΄	
3. Μοναχοί της Ηπείρου.....	61
 3.1. Ανδρέας ο ερημίτης.....	61
3.2. Όσιοι Σάββας και Αντώνιος της νήσου Ιωαννίνων.....	63
3.3. Ιώβ μοναχός.....	64
3.4. Υάκινθος μοναχός.....	65
3.5. Όσιος Νήφων και Ηγούμενος Ησαΐας.....	66
3.6. Ιωάννης Κουκουζέλης.....	66
3.7. Όσιος Θεοφάνης.....	67
 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	68
 ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	70

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ένα από τα θέματα της βυζαντινής ιστορίας, που συνεχίζει να ασκεί ιδιαίτερη γοητεία μέχρι και σήμερα, είναι ο βυζαντινός μοναχισμός. Αποτελεί μία από τις σημαντικότερες εκφάνσεις της ζωής της αυτοκρατορίας. Καθορίζεται από συγκεκριμένη στάση ζωής που απορρέει από την επιθυμία του ανθρώπου για κάθαρση και ησυχία. Σε όλη την μακραίωνη ιστορία του βυζαντινού κράτους ο μοναχισμός έπαιζε πάντοτε σπουδαίο ρόλο. Πολυάριθμοι μοναχοί και σημαντικές μονές σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας άσκησαν την δική τους επιρροή στις ιστορικές εξελίξεις.

Ο μοναχισμός στο διάβα των αιώνων μας έδωσε σπουδαίους και λόγιους ανθρώπους που επέδρασαν καταλυτικά στην διαμόρφωση της κοινωνικής, της πνευματικής, αλλά και της πολιτικής ζωής. Τα μοναστήρια αποτέλεσαν κέντρα γραμμάτων και τεχνών, κέντρα οργάνωσης της πίστης και του χριστιανικού δόγματος, ενώ διαδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο στην ιστορία του Βυζαντίου.

Στην παρούσα μελέτη θα παρουσιάσουμε την εξέλιξη του μοναχισμού στην περιοχή της Ηπείρου. Θα αναφερθούμε στα πρόσωπα, που καθόρισαν την πορεία του και που με τα συγγράμματά τους ή την δράση τους συνέβαλαν τα μέγιστα στην οργάνωσή του. Θα δούμε την πορεία του και τους αγώνες του αλλά και την θέση του στον χριστιανικό κόσμο. Τέλος θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε ορισμένες μοναχικές προσωπικότητες που άφησαν το στίγμα τους σ' αυτόν.

Καθοδηγητής μου σ' αυτήν την μελέτη αλλά και σ' ολόκληρη την πορεία μου στον τομέα μεταπτυχιακών βυζαντινών σπουδών υπήρξε η επιβλέπουσα καθηγήτρια μου κα. Ευστρατία Συγκέλλου, η οποία με τις σοφές υποδείξεις της συνέβαλε ουσιαστικά στην ολοκλήρωση της παρούσης εργασίας. Ευχαριστίες οφείλω ταυτόχρονα στον καθηγητή βυζαντινού δικαίου της Νομικής Σχολής του Α.Π.Θ. κ. Αλέξανδρο Λιαρμακόπουλο, στον καθηγητή βυζαντινής φιλολογίας κ. Αλέξανδρο Αλεξάκη, καθώς και στον καθηγητή βυζαντινής ιστορίας κ. Χρήστο Σταυράκο για τις καίριες υποδείξεις τους.

Όπως είναι αδύνατο να φαντασθούμε την πορεία της βυζαντινής αυτοκρατορίας χωρίς την επέμβαση μεγάλων ανθρώπων και ισχυρών ηγεμόνων έτσι είναι και αδύνατο να φαντασθούμε την πορεία του χριστιανισμού χωρίς την πνευματική καθοδήγηση ορισμένων προσώπων μέσα από τον μοναχισμό.

Εισαγωγή : ο βυζαντινός μοναχισμός

I. Γενικά

Ως χρονική αφετηρία ιδρύσεως του χριστιανικού μοναχισμού θεωρείται η περίοδος από τα μέσα του 3^{ου} έως τις αρχές του 4^{ου} αιώνα. Τότε τίθενται τα πρώτα θεμέλιά του και οι ιδέες του ασκητισμού αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους στον χριστιανικό κόσμο. Έννοιες, όπως του αναχωρητισμού και της απομάκρυνσης από τις εστίες και την οργανωμένη κοινωνία, που αναπτύχθηκαν και στον αρχαίο ελληνορωμαϊκό κόσμο,¹ λαμβάνουν νέα κατεύθυνση και καινό νόημα στον χριστιανικό κόσμο.

Ο μοναχισμός δεν είναι εφεύρημα της χριστιανικής πίστεως, αλλά προϋπάρχει ως ιστορικό υπόβαθρο στον κόσμο της Παλαιάς Διαθήκης². Οι αναφορές των κειμένων της Παλαιάς Διαθήκης στους «προ Χριστού» αναχωρητές, είναι πλουσιότερες και πάμπολλες. Ομάδες όπως των Ναζιραίων³ αλλά και των Εσσαίων⁴ με τις ιδιαιτερότητές τους και τον ρυθμό ζωής τους, χωρίς κατανάλωση κρέατος ή οίνου, και με εγκράτεια, αναφέρονται στον παλαιοδιαθηκικό κόσμο. Επιπλέον προσωπικότητες, όπως του Ιωάννη Βαπτιστή⁵ και του προφήτη Ηλία, αποτελούν δείγματα ζωής, που προσομοιάζει προς τον μεταγενέστερο μοναχικό βίο.

Πηγές όπως, η Παλαιά Διαθήκη, τα χειρόγραφα του Κουμράν αλλά και η απόκρυφη ιουδαϊκή γραμματεία⁶, βρίθουν αναφορών για τους αναχωρητές, τις κοινότητές τους, τα μέλη τους, τις συνήθειές τους, τις ιδιαιτερότητές τους, αλλά και τις σχέσεις τους με την υπόλοιπη ιουδαϊκή κοινωνία. Συνήθως είναι άνθρωποι αποκομμένοι από την κοινωνία, ζουν με λιτότητα, ακτημοσύνη και αυστηρή νηστεία, και αποτελούν πρόδρομο της χριστιανικής μοναχικής πολιτείας.

Η έρημος της Νιτρίας⁷, που βρίσκεται σαράντα περίπου χιλιόμετρα από την Αλεξάνδρεια και κοντά στο δέλτα του ποταμού Νείλου⁸, αποτέλεσε τον πρώτο τόπο εμφάνισης των χριστιανών μοναχών. Η έρημος της Αιγύπτου είχε όλα τα δεδομένα που ευνοούν την ανάπτυξη του μοναχισμού⁹, όπως το άγονο έδαφος και την αφόρητη ζέστη, που βοηθούν στην καταπόνηση του σώματος και των αδυναμιών του, και συμβάλλουν στην ανύψωση του πνεύματος. Επίσης ως τόπος βοηθούσε στην πλήρη απομόνωση καθώς αποφεύγεται ακόμα και για τις μετακινήσεις.

¹ Αγουρίδης Σ., *Μοναχισμός*, Αθήνα 1997, 27.

² Hirschfeld Y., *The Judean desert monasteries in the Byzantine period*, New York 1992, 1-2. Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Ι, Θεσσαλονίκη 1987, 30.

³ Παλαιά Διαθήκη: *Αριθμοί*, 6, Ralfs - Hanhart, *Septuaginta*, Stuttgart 2006.

⁴ Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Ι, 33.

⁵ Μτθ. 3.1-6: «*Ὡς δὲ ταῖς ἡμέραις ἐκείναις παραγίνεται Ἰωάννης ὁ βαπτιστὴς κηρύσσων ἐν τῇ ἐρήμῳ τῆς Ἰουδαίας καὶ λέγων· μετανοεῖτε...*», Nestle - Aland, *Novum Testamentum Graece*, Munster 1993.

⁶ Καϊμάκης Δ., *Τα χειρόγραφα του Κουμράν και η θεολογία τους*, Θεσσαλονίκη 2004.

⁷ Patrich J., *Sabbas, leader of the Palestinian monasticism*, Washington D.C. 1995, 11.

⁸ Hirschfeld, *The Judean desert monasteries*, 3.

⁹ Hirschfeld, *The Judean desert monasteries*, 6.

Η εμφάνιση του πρωτότυπου αυτού είδους αναχώρησης γίνεται με δύο τρόπους, τα κελιά και τις σκήτες, στα οποία αναχωρητές πραγματοποιούσαν την ασκητική τους ζωή κάτω από την καθοδήγηση πνευματικού γέροντα ερχόμενοι σε επαφή μεταξύ τους μόνο την Κυριακή κατά την διάρκεια της Θείας Λειτουργίας.

Το μοναχικό κίνημα στον χριστιανικό κόσμο πλέον λαμβάνει μία νέα πορεία και προοπτική διατηρώντας τα παραπάνω τυπικά χαρακτηριστικά μοναχικά γνωρίσματα. Η φυγή από τον εθνικό – ειδωλολατρικό κόσμο, η χριστιανική ολοκλήρωση μέσω της πνευματικής τελειότητας και κάθαρσης σε μη αμαρτωλό περιβάλλον και η νέα έκφραση ζωής με την κοινοκτημοσύνη, την εγκράτεια και την υπακοή είναι μερικά από τα νέα χαρακτηριστικά της χριστιανικής μοναχικής αντίληψης¹⁰.

Τα κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τα οποία υπόσχονται ότι θα τηρούν οι νέοι μοναχοί είναι τρία¹¹: η υπακοή πρώτον ως πειθαρχικό στοιχείο για την οργάνωση και καλύτερη λειτουργία τόσο του αναχωρητισμού όσο και του κοινοβιακού τύπου μοναχισμού¹². η πειθαρχία, η οποία ορισμένες φορές ήταν τόσο αυστηρή, όπως ο άγιος Ιερώνυμος μας πληροφορεί, ώστε οι άνθρωποι οδηγούνταν σε παραφροσύνη. Η άρνηση υπακοής οδηγούσε σε αποκλεισμό τον μοναχό που απομονωνόταν από τους άλλους αδελφούς της μονής. Η υπακοή επίσης είχε να κάνει με την πνευματική πειθαρχία στον ηγούμενο της μονής στον οποίο δίνονταν η υπόσχεση αυτή.

Δεύτερον η παρθενία, ως τυπικό γνώρισμα από την εποχή της Παλαιάς Διαθήκης· οι μοναχοί έχουν ως σκοπό να δαμάσουν τις επιθυμίες της σαρκός. Μέσω αυτής αποκτάται η τελειότητα του μοναχού στην αποταγή κάθε σαρκικού πειρασμού.

Και τρίτον η ακτημοσύνη, η οποία προήλθε από την πρώτη εκκλησία, όπου δεν υπήρχαν ατομικές περιουσίες και τα πάντα ήταν κοινά για όλους τους χριστιανούς. Στην περίπτωση του μοναχισμού, μιμούμενοι την πρώτη κοινότητα των χριστιανών, τηρούσαν την ακτημοσύνη¹³. Άλλωστε ο μοναχός δεν πρέπει να φέρει τίποτα το ιδιωτικό που να τον κρατά στα εγκόσμια και να του αποσπά την πνευματική πορεία.

Κύριοι εκφραστές αυτής την μοναχικής πορείας στην Αίγυπτο υπήρξαν ο Παύλος ο ερημίτης από τις Θήβες, ο Αββάς Αμμούν, ο Παΐσιος και ο Παχώμιος. Ο τελευταίος εφαρμόζει και μερικές τεχνικές του πρώτου στοιχειώδους οργανωμένου κοινοβιακού μοναχισμού ιδρύοντας τα περίφημα παχωμιακά κοινόβια¹⁴. Επίσης, ο Μακάριος ο Αιγύπτιος, ο Αββάς Μωυσής, ο Ονούφριος και ο Πανφούτιος, ο Παμβώ, ο Αρσένιος κ.ά, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του νέου αυτού είδους¹⁵.

Εξέχουσα θέση στην όλη πορεία του μοναχισμού στην περιοχή αυτή κατέχει κατά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα ο Μέγας Αντώνιος, ο οποίος λόγω ακριβώς της

¹⁰ Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Ι, 241-249.

¹¹ Λαζαροπούλος Π., *Το Σταυροδρόμι του Ελληνισμού*, Αθήνα 2012, 38.

¹² Αγουρίδης, *Μοναχισμός*, 39.

¹³ Παπαδόπουλος Σ., *Πατρολογία*, ΙΙ, Αθήνα 1999, 185.

¹⁴ Patrich, *Sabbas*, 17. Λαζαρόπουλος, *Σταυροδρόμι Ελληνισμού*, 55. Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Ι, 244.

¹⁵ Patrich, *Sabbas*, 14-15.

σπουδαιότητάς του έχει χαρακτηριστεί και «καθηγητής της έρημου»¹⁶. Ιδιαίτερως δε μέσα από τον βίο του που συγγράφει ο Αθανάσιος Αλεξανδρείας, βλέπουμε πολλά στοιχεία για την μοναχική ζωή.

Η φήμη του μοναχισμού ως γνήσιας έκφρασης της χριστιανικής πίστεως θα ξεφύγει από τα στενά όρια της αιγυπτιακής γης και θα επεκταθεί σ' ολόκληρο τον κόσμο έλκοντας το ενδιαφέρον πολλών ανθρώπων¹⁷. Κοντά σ' αυτούς τους αναχωρητές θα βρεθούν αρκετοί άνθρωποι που θα ασκηθούν μαζί τους και θα στελεχώσουν τους πρώτους πυρήνες της μοναστικής κοινότητας. Έλληνες και Αιγύπτιοι θα γαλουχηθούν με τις νέες αυτές ιδέες και θα προσπαθήσουν στον έρημο αυτό τόπο να δαμάσουν το σώμα και την συνείδησή τους¹⁸. Πολλοί από αυτούς τους ανθρώπους μάλιστα, που εγκατέλειψαν τα εγκόσμια και κατέφυγαν στην αιγυπτιακή έρημο θα μεταφέρουν στα διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας τις νέες αντιλήψεις. Χαρακτηριστικά η Παλαιστίνη αλλά και η Μικρά Ασία θα γίνουν χώροι ανάπτυξης του μοναχικού κινήματος, όπως παρατηρείται και στον Μέγα Βασίλειο¹⁹ μέσα από τους περίφημους κανόνες κοινοβιακού μοναχισμού. Επίσης μοναχοί όπως ο Ρουφίνος, ο Κασσιανός, ο Βενέδικτος και ο Παλλάδιος από την Δύση θα μπολιάσουν τις μοναχικές ιδέες στον δυτικό χριστιανικό κόσμο²⁰.

II. Παλαιστίνη και Συρία

Στην περιοχή της Παλαιστίνης ο μοναχισμός αρχίζει τα πρωταρχικά του βήματα γύρω στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα²¹. Η έρημος της Ιουδαίας, παρότι μικρότερη σε έκταση, από αυτή της Νιτρίας, έχει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να ευνοήσουν την ανάπτυξη του μοναχισμού. Το άγονο έδαφος και η αφόρητη ζέστη, ενδείκνυνται για την ανάπτυξη του ασκητισμού²². Η περιοχή αυτή θα προσφέρει πολλά περισσότερα από άποψη εξελίξεως του μοναχικού κινήματος απ' ό,τι η Αίγυπτος που αποτελεί την αφετηρία του. Άλλωστε αποτελεί και τον τόπο όπου έδρασε και δίδαξε ο ίδιος ο Χριστός κάτι που δίνει μεγαλύτερη αξία για την προώθηση του μοναχισμού. Εδώ θα ισχύσει ό,τι και στην Αίγυπτο από άποψη διαχωρισμού σε κοινοβιακό και κελειώτικο μοναχισμό.

¹⁶ Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, II, 183.

¹⁷ Αγουρίδης, *Μοναχισμός*, 30.

¹⁸ Τις κυριότερες πληροφορίες για τον Αιγυπτιακό μοναχισμό τις αντλούμε από τον «Βίο του Μεγάλου Αντωνίου», τον «Βίο Παχωμίου» του μοναχού Ταβεννησιώτου, την «Λαυσαϊκή ιστορία» του ιστορικού Σωζόμενου, την «Φιλόθεο ιστορία» του Θεοδώρητου Κύρου, το Λειμωνάριον του Ιωάννου Μόσχου, καθώς και «Historia Monachorum» του Ρουφίνου.

¹⁹ Patrich, *Sabbas*, 28-29.

²⁰ Hirschfeld, *The Judean desert monasteries*, 241, 246.

²¹ Για τον μοναχισμό στην περιοχή της Παλαιστίνης και της ερήμου της Ιουδαίας ειδικότερα αντλούμε πληροφορίες από αγιογραφικά κείμενα ανωνύμων μοναχών της περιοχής του 6^{ου} αιώνα, από τον Κύριλλο Σκυθοπολίτη που γράφει τον βίο έξι μοναχών (του Σάββα, του Θεοδοσίου, του Ευθυμίου, του Μαρτυρίου, του Χαρίτωνος και του Γεωργίου Χοζεβίτου) από τον μοναχό Γεώργιο Χοζεβίτη, από τον Θεόδωρο Πέτρας και από το Λειμωνάριον του Ιωάννου Μόσχου που περιγράφει τον ανατολικό μοναχισμό.

²² Hirschfeld, *The Judean desert monasteries*, 6.

Πρώτος ο Χαρίτων από το Ικόνιο της Μικράς Ασίας κατεβαίνει στους Αγίους Τόπους αρχές του 4^{ου} αιώνα και ιδρύει τρεις μοναχικές πολιτείες (Φαράν, Σούκα και Δούκα), οι οποίες λειτουργούσαν με τα τυπικά γνωρίσματα του ιδιόρρυθμου μοναχισμού. Πολυάριθμοι μοναχοί κατακλύζουν την περιοχή και μαθητεύουν παρά τους πόδας του Χαρίτωνος.

Ο Ευθύμιος από την Μαλάτεια μαθητεύει αρχικά κοντά στον Χαρίωνα και εν συνεχεία συνεχίζει την μοναχική του πορεία χωριστά. Μαζί με τον Θεόκτιστο ιδρύουν την Λαύρα στην περιοχή της Χεβρώνας στην Παλαιστίνη. Το καινούργιο που παρατηρείται στα μοναχικά πράγματα στην περιοχή της Παλαιστίνης, είναι ότι ο τύπος του κοινοβιακού μοναχισμού αρχίζει αργά να εγκαθίσταται και να επικρατεί. Επίσης αρχίζει πιο έντονα να εμφανίζεται το γεγονός της δυναμικής παρέμβασης των μοναχών στα εκκλησιαστικά πράγματα κυρίως στα δογματικά ζητήματα.

Εδώ ο κοινοβιακός μοναχισμός θα αρχίσει να παίρνει μία νέα διάσταση και εξέλιξη. Θα οργανωθεί καλύτερα απ' ό,τι ο Παχωμιακός²³ και θα ενισχυθεί με νέους κανόνες. Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν, αυτού του είδους ο μοναχισμός θα επικρατήσει σχεδόν σε ολόκληρο το εύρος της εκκλησίας και θα αποτελέσει την κυριότερη μορφή μοναχικής έκφρασης. Διαφέρει ρητά από τον ατομικό-ιδιόρρυθμο μοναχισμό σε κελία και σκήτες²⁴. Σ' αυτόν υπάρχουν κανόνες μοναχικής ζωής και λειτουργίας του κοινοβίου. Δεν υπάρχει ατομισμός, τα πάντα είναι κοινά ακόμα και η καθημερινή προσευχή εν αντιθέσει με τον ιδιόρρυθμο μοναχισμό, όπου ενυπάρχει το στοιχείο της προσωπικής διάθεσης. Παρατηρείται ωστόσο μία κοινή συνισταμένη που παρέμεινε από τα πρώιμα χρόνια του κινήματος: η υπακοή στον ηγούμενο. Πάντως για την Εκκλησία ποτέ δεν υπήρχε διαχωρισμός ή κατηγοριοποίηση ανωτερότητας του ενός ή του άλλου συστήματος.

Χαρίτων και Ευθύμιος συμβάλλουν τα μέγιστα στα μοναχικά πράγματα στην Μέση Ανατολή. Την ίδια περίοδο παρατηρούμε και την δράση και άλλων μεγάλων μοναχών πατέρων όπως του Γεωργίου Χοζεβά, που ιδρύει την περίφημη μονή στην ομώνυμη περιοχή, τον μοναχό Μαρτύριο αλλά και τον Γεράσιμο Ιορδανίτη με το μοναστήρι πλησίον του ποταμού Ιορδάνη στη έρημο της Παλαιστίνης.

Τον 5^ο αιώνα έχουμε την εμφάνιση των δύο μεγαλύτερων κεφαλαίων της μοναχικής ζωής, του Θεοδοσίου του κοινοβιάρχου από την Καισάρεια και του Σάββα από την Μουταλάσκα της Καισαρείας²⁵. Και οι δύο προερχόμενοι από την Καππαδοκία αναμορφώνουν το μοναχικό κίνημα, ο μεν πρώτος με την ίδρυση του αυστηρώς κοινοβιακού μοναχισμού και ο δεύτερος εισάγοντας την σαββαϊτική ασκητική παράδοση που θα επηρεάσει αργότερα την εξέλιξη της χριστιανικής ζωής.

Ο Θεοδόσιος τηρεί αυστηρά τους θεσμούς του κοινοβιακού μοναχισμού. Ιδρύει μεγάλο κοινόβιο στην έρημο της Ιουδαίας και συγκεντρώνει γύρω του πλήθος μοναχών που αναζητούν γνήσια μοναχική ζωή. Ο Θεοδόσιος παραλαμβάνει τις κοινοβιακές συνήθειες των μοναχών της Αιγύπτου, όπως του Παχωμίου, και τις κάνει

²³ Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, II, 155.

²⁴ Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, II, 36-37.

²⁵ Hirschfeld, *The Judean desert monasteries*, 10.

αυστηρότερες και μεθοδικότερες. Το ίδιο θα ισχύσει και για τον άγιο Μαρτύριο με το μεγάλο κοινόβιο του.

Ο Σάββας, γεννημένος στην Μουταλάσκα της Καισαρείας στην Μικρά Ασία²⁶, καταφεύγει στην Παλαιστίνη, όπου αναζητεί την γνήσια μοναχική ζωή. Προσκολλάται στον μοναχό Ευθύμιο, γνωστό σε αυτόν από την αντιαρειτική του δράση κατά των νεστοριανών.²⁷ Όπως γράφει ο Κύριλλος Σκυθοπολίτης²⁸, ο Σάββας σε ηλικία δεκαεννέα ετών γίνεται «ὁδηγὸς καὶ ποιμὴν πολλῶν»²⁹ μοναχών που μαζεύονται γύρω του. Ιδρύει στην έρημο της Ιουδαίας, κοντά σε πόλεις και σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, για λόγους υλικής βοήθειας και πνευματικής συμπαράστασης, οκτώ μοναστήρια³⁰ με κεντρικό την Μεγίστη Λαύρα³¹. Αυτά αναδεικνύονται σε τόπους ανάπτυξης της μοναχικής σαββαϊτικής ζωής, μίας ζωής με ενεργό ρόλο σε όλα τα θεολογικά ζητήματα της Εκκλησίας αργότερα.

Ανάμεσα στα άλλα θέματα που αναπτύχθηκαν κατά την εξέλιξη του μοναχισμού υπήρξε και η αντίληψη της καθαρότητας της ζωής και της γνήσιας έκφρασης της χριστιανικής αλήθειας. Από την πρώτη στιγμή ηπιότερα και αργότερα εντονότερα προτάθηκε η αντίληψη της προστασίας από μέρους των μοναχών της ορθότητας της εκκλησιαστικής αυθεντίας. Τρανό παράδειγμα αποτελεί ο Μέγας Αντώνιος με την διδασκαλία του στον Αθανάσιο για την εγκυρότητα του δόγματος.

Στην περιοχή της Παλαιστίνης αυτό θα φανεί εκτενέστερα. Οι μοναχοί που προαναφέρθηκαν όπως ο Ευθύμιος, ο Μαρτύριος κ.ά, θα αναδειχθούν πολέμιοι των αιρετικών αποκλίσεων. Θα πολεμηθεί ακραιφνώς ο Νεστοριανισμός, ο Μονοφυσιτισμός και άλλες αιρέσεις³². Οι μοναχοί θα δουν τον εαυτό τους ως προστάτη της Ορθοδοξίας. Το ίδιο πνεύμα θα επικρατήσει και στον Σάββα, που το κληρονομεί από τους προγενέστερους και το κληροδοτεί στους μεταγενέστερους. Ο σαββαϊτικός μοναχισμός, με τα μοναστήρια της διασποράς σε βόρεια Αφρική³³ και Ρώμη³⁴, θα παραμείνει φορέας αντίδρασης και υπεράσπισης της πίστης. Ο Μάξιμος ο Ομολογητής³⁵ έγινε φορέας ενός τέτοιου ρεύματος στρεφόμενος όχι μόνο κατά της κεντρικής κρατικής εξουσίας και του αυτοκράτορα αλλά και κατά της εκκλησιαστικής ιεραρχίας θεωρώντας την διεφθαρμένη.

Όλο αυτό το παρασκήνιο πολλές φορές δημιούργησε προβλήματα στην κρατική εξουσία, που επιθυμούσε την ηρεμία εντός των συνόρων του κράτους³⁶. Στα τέλη του

²⁶ Patrich, *Sabbas*, 37.

²⁷ Pringle D., *The Churches of the crusader kingdom of Jerusalem*, New York 1998, 258.

²⁸ Χρήστου Π., *Ελληνική Πατρολογία* V, Θεσσαλονίκη 2008, 439.

²⁹ Patrich, *Sabbas*, V. sabas 16, 100.6 : «ἡγούμενος αὐτὸν καὶ ὁδηγὸς καὶ ποιμὴν», 61 και V. Sabas 50, 141.9-10: «τὸν πολιστὴν καὶ πολιοῦχον τῆς καθ' ἡμᾶς ἐρήμου καὶ ὅλης τῆς Παλαιστίνης», 170.

³⁰ Ιδρύει την Νέα Λαύρα, την Λαύρα του Επτάστομου, το κοινόβιο του Καστελίου, το σπήλαιον, το σχολάριο, τον Ζάννο και την Λαύρα Ιερεμία.

³¹ Patrich, *Sabbas*, 49.

³² Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, I, 304.

³³ Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, V, 287-88.

³⁴ Theodoropoulos P., «Fleeing the East, Guiding the West: ‘Byzantine’ Monastic Communities in Seventh-Century Rome and Sicily», *Byzantion* 94 (2024) 85-107.

³⁵ Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία* V, 266.

³⁶ Booth P., *Crisis of empire*, University of California press, 2014, 80.

4^{ου} αιώνα μοναστήρια και μοναχοί βρέθηκαν αντιμέτωποι με αυτοκράτορες και αξιωματούχους, όπως π.χ. οι σαββαΐτες με τον Αναστάσιο, με ανυποχώρητες θέσεις και ανυπολόγιστες διαστάσεις. Αναπτύχθηκαν εντός των μονών ορισμένες θεολογικές αντιλήψεις, που επηρέασαν ολόκληρες μάζες ανθρώπων με ενεργό δράση έναντι της κρατούσας εξουσίας³⁷. Στην ουσία, σε κάθε θεολογική διαμάχη υπήρξε κάποια μοναχική αντίδραση όπως στον μονοφυσитισμό, τον μονοενεργητισμό³⁸ ή την εικονομαχία κ.ά.

Από την άλλη πλευρά όμως υπήρξαν μονές και μοναχοί, οι οποίοι έπεσαν σε αποκλίσεις και διαφοροποιήσεις, με ολέθριες συνέπειες για το κράτος. Αυτοί, με την επιρροή τους στις μάζες των πολιτών, δημιούργησαν αποσχιστικές από τον κορμό της αυτοκρατορίας τάσεις, όπως στην Αρμενία, την Αίγυπτο ή την μονοφυσίζουσα Συρία. Ο μοναχισμός με τις ακραίες αντιλήψεις συνετέλεσε άλλοτε προς την ενότητα του κράτους και άλλοτε προς την διάσπασή του.³⁹

Την ίδια εποχή, στα μέσα δηλαδή του 5^{ου} αιώνα, άρχισε να αναπτύσσεται το μοναχικό κίνημα και στην περιοχή της Συρίας⁴⁰. Ο μοναχισμός αυτός χαρακτηρίζεται από ακρότητες. Έχουμε την γέννηση νέων μορφών άσκησης ιδιαίτερης σκληρότητας για την καταπόνηση των σαρκικών επιθυμιών. Οι ακραίες αυτές καταστάσεις του μοναχικού κινήματος θα απασχολήσουν και την επίσημη εκκλησία, για το αν επρόκειτο για σωστές τακτικές. Στην Συρία οι αναχωρητές είναι περιβεβλημένοι με μέλαινα στολή, γυμνοί, ανυπόδητοι, μέσα σε σπήλαια, καλύβες, με πολύ αυστηρή νηστεία που αγγίζει τα όρια της ασιτίας.⁴¹

Κύριοι θεωρητικοί εκφραστές και μεγάλοι πατέρες του συριακού μοναχισμού, από τα έργα των οποίων και από τις συμβουλές τους αντλούμε πολλές πληροφορίες για την ζωή των μοναχών, είναι ο Εφραίμ και ο Ισαάκ ο Σύρος⁴². Ο πρώτος μάλιστα χαρακτηρίζεται ως ο κυριότερος εκπρόσωπος του συριακού μοναχισμού. Αμφότεροι με τα έργα τους, την ζωή τους, και τις διδασκαλίες τους ενέπνευσαν την ζωή εκατοντάδων ανθρώπων που προσέρχονταν στον μοναχικό βίο⁴³. Ένας μάλιστα από τους κυριότερους πατέρες της ανατολικής θεολογίας ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, γαλουχήθηκε με τα ιδανικά του συριακού μοναχισμού, κάτι που επέδρασε καταλυτικά στον χαρακτήρα του⁴⁴. Ασκήτευσε περίπου τέσσερα χρόνια σε μοναχικό κατάλυμα έξω από την Αντιόχεια, από την οποία καταγόταν.

³⁷ Ostrogorsky G., *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, I, 2020, 111-112.

³⁸ Booth, *Crisis of empire*, 186. Αναστασίου, *Εκκλησιαστική ιστορία*, I, 382.

³⁹ Booth, *Crisis of empire*, 100.

⁴⁰ Για πρώιμες φάσεις του μοναχισμού της Συρίας βλ. Griffith S., *Asceticism in the Church of Syria*, Oxford 1995, 220-238.

⁴¹ Αγουρίδης, *Μοναχισμός*, 42.

⁴² Φλωρόφσκι Γ., *Οι ανατολικοί Πατέρες του 4^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2006, 423-430.

⁴³ Εκτός από τα έργα των Εφραίμ και Ισαάκ των Σύρων, κύριες πηγές του συριακού μοναχισμού είναι ο Θεοδώρητος Κύρου στο έργο «Φιλόθεος Ιστορία», ο Ευστάθιος Σεβαστείας, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο Ιωάννης Μόσχος, καθώς και ο Μέγας Βασίλειος. Βλ. Χρήστου, *Πατρολογία*, IV, 447-464.

⁴⁴ Αγουρίδης, *Μοναχισμός*, 44.

Ένα νέο είδος ασκήσεως εμφανίζεται αυτή την περίοδο στην Συρία και είναι ο στυλιτισμός⁴⁵. Μοναχοί αναζητώντας μία αυστηρότερη άσκηση θα περάσουν την μοναχική τους ζωή πάνω σε ένα στύλο. Οι στυλίτες ή κιονίτες μοναχοί διαβιούν πάνω σε ένα στύλο ή κίονα προσευχόμενοι και μένοντας συνεχώς σε εγρήγορση. Ο στύλος αυτός ήταν μεγάλων διαστάσεων (περίπου 20 με 22 πήχεις). Ο Στυλίτης βρισκόταν πάντοτε απομονωμένος από τον υπόλοιπο κορμό των μοναχών, με μία κλίμακα για την ανάβασή του. Ενίοτε υπήρχε και κάποιο είδος σκηνής από πάνω του ή στήριγμα για την πλάτη του. Ο ασκητής κατέβαινε για την λήψη πενιχρής τροφής και επέστρεφε πάλι.

Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των Συμεών του στυλίτη,⁴⁶ πρώτου διδάξαντος το νέο είδος, που αποτέλεσε πρότυπο ασκητού, του Δανιήλ του στυλίτη καθώς και του λιγότερου γνωστού Επειδίου από την Παλαιστίνη⁴⁷. Από τον πρώτο θα επηρεαστεί πλήθος μοναχών και θα ακολουθήσουν το νέο αυτό ασκητικό πρότυπο στους επόμενους αιώνες⁴⁸. Από αρχαιολογικά ευρήματα σε παλαιοχριστιανικά μνημεία και ναούς στην Μέση Ανατολή επιβεβαιώνεται η μεγάλη διάδοση του στυλιτισμού και τα προγενέστερα λεχθέντα για την δόμηση του στύλου ή κίονα. Οι περιπτώσεις των Αλυπίου του κιονίτου και του Συμεών του νέου στυλίτη στην Μικρά Ασία γύρω στον 6^ο αιώνα, καθώς και του Λαζάρου Γαλησιώτου ιδρυτού του μοναστικού κέντρου στο Γαλήσιον όρος στην Έφεσο τον 11^ο, επιβεβαιώνουν την εξάπλωση του στυλιτισμού⁴⁹. Από τον στυλιτισμό θα ξεπηδήσει και ο δενδριτισμός.⁵⁰ Μοναχοί ζουν σε μία κατασκευή πάνω σε ένα δέντρο για τους ίδιους ακριβώς σκοπούς άσκησης με τους στυλίτες. Χαρακτηριστική η περίπτωση του Δαβίδ του δενδρίτου τον 5^ο αιώνα από την Μεσοποταμία, που ασκήτευσε στην περιοχή της Θεσσαλονίκης.

Από τον βίο του Συμεών μαθαίνουμε για την αντίδραση της επίσημης Εκκλησίας πάνω σε αυτό. Άλλοι το επέκριναν και άλλοι το επαίνεσαν. Σίγουρο πάντως είναι πως ο περισσότερος χριστιανικός (αλλά και εθνικός κόσμος) το είδε με θαυμασμό, καθότι οι επισκέψεις σε αυτούς ήταν καθημερινές από πολλούς ανθρώπους που αναζητούσαν κάτι πιο πνευματικό⁵¹.

Στην περιοχή της Συρίας αλλά και της Μεσοποταμίας εκτός από τον στυλιτισμό θα αναπτυχθούν και έτερες ακραίες μοναχικές τάσεις. Μία εξ αυτών είναι και η μοναστική ομάδα των «αστέγων» ή «αγρύπνων/ακοιμήτων»⁵². Πρόκειται για μία μοναχική κοινότητα, μέσα στην οποία οι ακολουθίες τελούνταν κάθε ώρα χωρίς παύση από εναλλασσόμενες ομάδες. Οι μοναχοί αυτού του συστήματος έμεναν άγρυπνοι πολλές ώρες, πάντοτε σιωπηλοί χωρίς ίχνος διαλόγου και ολιγόφαγοι. Η

⁴⁵ Λαζαρόπουλος, *Σταυροδρόμι ελληνισμού*, 24-25.

⁴⁶ Χρήστου, *Πατρολογία*, III, 177-180.

⁴⁷ Delehaye H., *Les saints stylites*, Bruxelles 1923, 1-24 και 35-57.

⁴⁸ Talbot Alice, *Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο (800-1453)*, Θεσσαλονίκη 2023, 23.

⁴⁹ Delehaye H., *Les saints stylites*, 76 και 106.

⁵⁰ Hatlie P., *The monks and the monasteries of Constantinople (350-850)*, Cambridge 2007, 41.

⁵¹ Βίος Συμεών στυλίτη βλ. P.G., 114, 235-252. Lietzmann H., *Das Leben des heiligen Symeon Stylites*, 32, 4, Leipzig 1908.

⁵² Αγουρίδης, *Μοναχισμός*, 45-46.

κίνηση αυτή των «αστέγων» επηρέασε πολύ αργότερα το μοναχισμό της αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα της Δύσεως. Οδήγησε στην ίδρυση του αυστηρότερου μοναχικού τάγματος της Δύσεως, των Τραπιστών, με τα ίδια περίπου χαρακτηριστικά.

Ο Αλέξανδρος ο ακοίμητος από την Κωνσταντινούπολη, γενόμενος μοναχός στην Συρία, μετέφερε το νέο αυτό μοναχικό είδος στην Κωνσταντινούπολη ιδρύοντας τον 5^ο αιώνα την μονή των Ακοιμήτων⁵³, μία μονή που προσέφερε τα μέγιστα σε όλους τους τομείς των γραμμάτων. Λειτουργούσε με τον ίδιο ακριβώς τρόπο και ακολουθούσε το ίδιο μοναστηριακό τυπικό.

Μία άλλη ακραία μορφή μοναχισμού, που εμφανίζεται στην Συρία και μεταπηδά στην Μεσοποταμία, την Μικρά Ασία και την Θράκη είναι οι μεσσαλιανοί⁵⁴. Πρόκειται για μια ομάδα μυστικών μοναχών, που ανέπεμπαν προσευχές με ύμνους και χόρευαν ψάλλοντας. Αυτοί απέρριπταν τον εκκλησιασμό, τις νηστείες και διάφορες αυστηρές θρησκευτικές εντολές. Πιθανόν να αποτελούσε ένα είδος αντίδρασης στον ήδη ακραίο μοναχισμό της Συρίας.

Μέσα από αυτούς αντρώθηκαν οι μοναχοί οι λεγόμενοι «του Ευσταθίου» επισκόπου Σεβαστείας⁵⁵ και αλλοτινού φίλου του Μεγάλου Βασιλείου. Απέρριπταν τον γάμο, την κρεατοφαγία, την ερωτική συνεύρεση των ανθρώπων και συμφωνούσαν στον κοινό μοναχισμό ανδρών και γυναικών. Φυσικά και οι δύο αυτές τάσεις πολεμήθηκαν από την Εκκλησία μέσω συνόδων ως αιρετικές και επικίνδυνες, λαμβάνοντας υπ' όψιν τον υπερβολικό τρόπο ζωής τους. Μέσα σε όλο αυτό το ακραίο σκηνικό του μοναχισμού ήταν φυσικό να υπάρξουν πολλές αποκλίσεις και αιρετικές παραφυάδες. Η Συρία θα αποτελέσει για πολλά χρόνια, ακριβώς λόγω αυτού του θέματος, τον τόπο ύπαρξης και δημιουργίας μεγάλων αιρετικών κινήματων⁵⁶.

Η Ανατολή υπήρξε ο χώρος δημιουργίας των μεγάλων αιρέσεων, τόσο των τριαδολογικών όσο και των χριστολογικών. Στην Δύση μπορεί να έχουμε ορισμένες αποκλίσεις αλλά ποτέ την δημιουργία μεγάλων αιρέσεων που ταλάνισαν την αυτοκρατορία⁵⁷. Σ' αυτό συνετέλεσε και ο ακραίος μοναχισμός που αναπτύχθηκε στην Ανατολή. Τα διάφορα μοναχικά σχήματα ανέπτυσαν ορισμένες αντιλήψεις που με την σειρά τους οδηγούνταν σε μεγάλες διενέξεις. Ας μην ξεχνάμε ότι μπορεί οι θεωρίες του νεστοριανισμού ή του μονοφυσιτισμού να γεννήθηκαν από κληρικούς, αλλά οι ιδέες τους αναπτύχθηκαν και εξελίχθηκαν από μοναστικούς κύκλους, οι οποίοι τις διατήρησαν μέχρι τέλους.⁵⁸

Αυτή η συνθήκη ήταν άκρως επικίνδυνη για την αυτοκρατορία που ταλανιζόταν ταυτοχρόνως από εξωτερικούς εχθρούς και εσωτερικές διακυμάνσεις με

⁵³ Hatlie, *The monks and the monasteries of Constantinople*, 90-91.

⁵⁴ Αγουρίδης, *Μοναχισμός*, 46.

⁵⁵ Περί Ευσταθίου βλ. Χρήστου, *Πατρολογία*, III, 412-416. Φλωρόφσκι, *Οι ανατολικοί Πατέρες του 4^{ου} αιώνα*, 335-338.

⁵⁶ Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, I, 326.

⁵⁷ Ostrogorsky, *Ιστορία Βυζαντινου Κράτους*, I, 111- 112.

⁵⁸ Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, I, 303-340.

αποσχιστικές τάσεις.⁵⁹ Γι' αυτό πολεμήθηκαν από τους αυτοκράτορες οι μεγάλες αιρέσεις, οι άνθρωποι που τις προκάλεσαν αλλά και αυτοί που αντιδρούσαν σ' αυτές, συγκαλώντας οικουμενικές συνόδους και επιδιώκοντας την ειρήνη στο κράτος (π.χ. Άρειος⁶⁰- Αθανάσιος)⁶¹.

Ιδιαίτερο παράδειγμα αποτελεί η πέμπτη οικουμενική σύνοδος⁶² που συνεκλήθη από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό, ο οποίος, ενώ δεν υπήρχε θέμα για την καταδίκη του Ωριγένη⁶³, το έθεσε στην σύνοδο επιτακτικά, καθώς η αποδοχή των θέσεων του Ωριγένη από μοναστήρια της Συρίας θεωρήθηκε άκρως επικίνδυνη για την συνοχή της αυτοκρατορίας.⁶⁴ Μετά την Δ' οικουμενική σύνοδο της Χαλκηδόνας (451) θεσπίζεται οι μονές να υπάγονται πλέον στην δικαιοδοσία του οικείου επισκόπου της περιοχής⁶⁵ ώστε να μπορούν να ελεγχθούν. Την εποχή του Ιουστινιανού τον 6^ο αιώνα γίνεται ακόμα πιο επιτακτικός.

III. Μικρά Ασία

Στην Μικρά Ασία τα πρώτα στοιχεία του μοναχισμού εισήχθησαν αρκετά νωρίς. Ελλείπει όμως του οργανωμένου μοναχισμού, οι επιθυμούντες την αφιέρωση οδηγούνταν στην γειτονική Συρία ή καλύτερα στην Παλαιστίνη. Οι περισσότεροι των πατέρων της ερήμου της Ιουδαίας, ο Χαρίτων, ο Ευθύμιος, ο Θεοδόσιος, ο Σάββας, ήταν μικρασιάτες οι οποίοι οδηγήθηκαν στην Ιουδαία σε συγκροτημένο μοναχισμό. Οι πρώτες εκκλησίες δημιουργήθηκαν σε μικρασιατικό έδαφος και στον τόπο εκείνο αναπτύχθηκε έντονη θεολογική σκέψη. Ήταν φυσικό οι ιδέες του μοναχισμού να βρουν πρόσφορο έδαφος.

Σημαντική ήταν η προσφορά των Καππαδοκών πατέρων στην ανάπτυξη του μοναχισμού της Μικράς Ασίας και ιδιαίτερα του Μεγάλου Βασιλείου επισκόπου Καισαρείας. Τα ασκητικά του έργα («*Ηθικά*», «*Όροι κατά πλάτος*» και «*Όροι κατ' έπιτομήν*»)⁶⁶ καθώς και οι περίφημοι μοναχικοί κανόνες του αυτό φανερώνουν. Ο ίδιος ασκητής μαζί με τον αδερφό του Γρηγόριο Νύσσης⁶⁷ μολιάστηκε με τις ιδέες του νέου ρεύματος, οι οποίες τον ακολούθησαν και τον επηρέασαν σημαντικά. Επιπλέον ο Ευάγριος ο Ποντικός⁶⁸, μικρασιάτης στην καταγωγή από τον Πόντο, διανύει την

⁵⁹ Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, I, 262-272.

⁶⁰ Περί Αρείου και πρώτης οικουμενικής Συνόδου βλ. Χρήστου, *Πατρολογία*, III, 21-26, 379-466. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία* II, 90-96.

⁶¹ Περί Αθανασίου βλ. Χρήστου, *Πατρολογία*, III, 467-587. Φλωρόφσκι, *Οι ανατολικοί Πατέρες του 4^{ου} αιώνα*, 49-81.

⁶² Λαζαρόπουλος, *Το Σταυροδρόμι του ελληνισμού*, 135. Χρήστου, *Πατρολογία*, V, 32.

⁶³ Χρήστου, *Πατρολογία*, II, 805. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, I, 393-422. Αγουρίδης, *Μοναχισμός*, 74-77. Φλωρόφσκι Γ., *Οι βυζαντινοί Πατέρες του 6^{ου} 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2007, 236.

⁶⁴ Ostrogorsky, *Ιστορία Βυζαντινου Κράτους*, I, 143-145.

⁶⁵ Καν. 4, Joannou, *Discipline Generale Antique*, Fonti, IA, Grottaferrata Roma 1962, 72. Ακανθόπουλος Π., *Κώδικας Ιερών Κανόνων*, Θεσσαλονίκη 2009, 81.

⁶⁶ Χρήστου, *Πατρολογία*, IV, 43-48. Αναστασίου *Εκκλησιαστική Ιστορία*, I, 247-249. Φλωρόφσκι, *Οι ανατολικοί Πατέρες του 4^{ου} αιώνα*, 107-159.

⁶⁷ Χρήστου, *Πατρολογία*, IV, 174-177.

⁶⁸ Χρήστου, *Πατρολογία*, III, 201-204.

δική του πορεία μέσω των συγγραμμάτων στο μοναχικό κίνημα⁶⁹. Η περιοχή της Καππαδοκίας άλλωστε προσφέρεται για την ανάπτυξη του μοναχισμού λόγω των ομοιοτήτων με την Συρία και την Παλαιστίνη. Πάμπολλα είναι τα μοναστήρια της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου που έρχονται στο φως και αναδεικνύονται μέσω της αρχαιολογικής σκαπάνης στην περιοχή. Ο Πόντος αναδεικνύεται και αυτός λόγω των απότομων περιοχών του σε ασκητική περιοχή.

Μοναχοί από την Μέση Ανατολή και την Μικρά Ασία ταξιδεύουν προς τα αστικά κέντρα μεταλαμπαδεύοντας προς αυτά τον νέο τρόπο μοναχικής ζωής. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι του Αλεξάνδρου, ιδρυτή της μονής των Ακοιμήτων, του Ισαάκ ιδρυτού της μονής των Δαλμάτων και του Υπατίου στην Πόλη⁷⁰. Επίσης η μονή Αυξεντίου στην Χαλκηδόνα ιδρυμένη από τον μοναχό Αυξέντιο τον Σύρο.

Στα μεγάλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας φαίνεται ότι η νέα αυτή ιδεολογία ταξίδεψε γρήγορα. Ιδιαίτερα στην Αλεξάνδρεια, στην Αντιόχεια και τα Ιεροσόλυμα οι μοναχικές ιδέες επισκίαζαν το φάσμα της χριστιανικής ζωής. Στη Κωνσταντινούπολη, οι μοναχικές αντιλήψεις στα τέλη 4^{ου} και αρχές 5^{ου} αιώνα γίνονται πλέον αντιληπτές,⁷¹ με τη μορφή κυρίως του κοινοβιακού μοναχισμού.

Από τις σημαντικότερες μονές στην βασιλεύουσα είναι η μονή Στουδίου.⁷² Ο Θεόδωρος, ο Ευθύμιος και ο Πλάτωνας Στουδίτης είναι μερικές από τις κυριότερες προσωπικότητες που πέρασαν από αυτή με έντονες παρεμβάσεις στα θρησκευτικά και κρατικά ζητήματα της αυτοκρατορίας. Οι μονές της Χώρας⁷³, του Λιβός, του Παντοκράτορος, και άλλα πολλά μοναστήρια της Κωνσταντινούπολης καταδεικνύουν την πλούσια μοναχική παράδοση της πρωτεύουσας⁷⁴. Εικάζεται ότι στην μέγιστη ακμή του, τον 6^ο - 7^ο αιώνα, στην Κωνσταντινούπολη και στις γύρω περιοχές υπήρχαν περίπου δέκα χιλιάδες μοναχοί κατανεμημένοι σε πάνω από διακόσια μοναστήρια⁷⁵. Κατά περιόδους οι μοναχοί ήρθαν όχι μόνο σε αντίθεση αλλά κράτησαν και εχθρική στάση στην κρατική εξουσία, κάτι που οδήγησε πολλούς απ' αυτούς στο μαρτύριο⁷⁶.

Πιθανόν το μοντέλο του κοινοβιακού μοναχισμού από την Κωνσταντινούπολη να μεταπήδησε στην περιοχή της Βιθυνίας, κοντά στην Προύσσα λόγω και της στενής γεωγραφικής σχέσης. Γύρω στα μέσα του 5^{ου} αιώνα συντελείται η κατοίκηση μοναχών στον Όλυμπο της Βιθυνίας⁷⁷. Το καινούργιο στοιχείο είναι το μοναστηριακό συγκρότημα, όπου πολλά μοναστήρια αποτελούν ένα ενιαίο κορμό, μία ιδιαίτερη πολιτεία. Μοιάζει με τον ιδρυματικό μοναχισμό του Σάββα στην Ιερικώ της Ιουδαίας.

⁶⁹ Αγουρίδης, *Μοναχισμός*, 69.

⁷⁰ Hatlie, *The monks and the monasteries of Constantinople*, 90.

⁷¹ Hatlie, *The monks and the monasteries of Constantinople* 62.

⁷² Talbot, *Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο*, 46.

⁷³ Hatlie, *The monks and the monasteries of Constantinople*, 274-275.

⁷⁴ Talbot, *Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο*, 42-43.

⁷⁵ Talbot, *Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο*, 24. Hatlie, *The monks and the monasteries of Constantinople* 25-132.

⁷⁶ Ostrogorsky, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, II, 15.

⁷⁷ Talbot, *Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο*, 25.

Μόνο ένα μοναστήρι όμως μαρτυρείται κατά τον 5^ο αιώνα στην περιοχή του Ολύμπου, ενώ τα υπόλοιπα χτίζονται σταδιακά. Ο τόπος θα φτάσει στην πλήρη ακμή του από τον 8^ο μέχρι τον 11^ο αιώνα. Αναφέρεται χαρακτηριστικά η ύπαρξη άνω των δέκα μεγάλων μονών σε ολόκληρη την επιφάνεια του όρους. Η τεράστια έκταση του έρημου τόπου οδήγησε στην ίδρυση πολλών ασκητηρίων και μονών με την παρουσία όλων των τρόπων ασκήσεως, όπως π.χ. του στυλιτισμού.

Σημαντικές είναι και οι προσωπικότητες που σημάδευσαν την μοναχική πορεία του Ολύμπου της Βιθυνίας, όπως ο Πέτρος της Ατρώας, ο Ιωαννίκιος, ο Μακάριος, ο Λουκάς ο στυλίτης, ο ηγούμενος Ευστράτιος, ο Μιχαήλ Μαλεϊνός ηγούμενος της Λάυρας της Βιθυνίας κ.ά.⁷⁸. Τόσο καθοριστική υπήρξε η συμβολή του Ολύμπου στα εκκλησιαστικά θέματα, που πάμπολλες επιστολές και εκκλησιαστικά κείμενα από τον Θεόδωρο Στουδίτη, τον Πατριάρχη Φώτιο κ.ά. αναφέρονται σε αυτόν. Επίσης από την περιοχή θα περάσουν για ένα διάστημα και οι Κύριλλος και Μεθόδιος⁷⁹ οι φωτιστές των σλαβικών λαών αλλά και ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης⁸⁰.

Ο 11^{ος} αιώνας είναι καταλυτικός για την πορεία του μοναχισμού στην περιοχή. Η χαριστική δωρεά ή «χαριστίκιον»⁸¹, η παραχώρηση δηλαδή μοναστηριών σε ιδιώτες με σκοπό την συντήρηση των μονών για εκμετάλλευση της μοναστηριακής περιουσίας, που ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός εισάγει και καθιερώνει, οδηγεί την περιοχή σε πνευματικό μαρασμό και γενική παρακμή.

Ο όρος «Ιερό Όρος», συμβατός πλέον με τον μοναχισμό του Ολύμπου της Βιθυνίας, θα περάσει και σε άλλες περιοχές της Μικράς Ασίας και της ελλαδικής χερσονήσου. Άλλα ιερά βουνά⁸² παρόμοια του Ολύμπου, θα εμφανισθούν στην Μίλητο με το όρος Λάτρος, στην Έφεσο με το Γαλήσιον όρος, το όρος Αυξεντίου στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και στον Άθωνα στην περιοχή της Μακεδονίας το περίφημο Άγιον Όρος.

IV. Νότια Βαλκανική

Στην περιοχή της Βαλκανικής ο μοναχισμός θα κάνει την εμφάνισή του στα τέλη του 5^{ου} αιώνα. Από την περιοχή της Θράκης πλησίον της Κωνσταντινούπολης, θα προέλθει η πρώτη κατοίκηση του Άθωνα⁸³ λόγω της θεώρησης του ως ιερού βουνού. Ερημίτες όπως ο Πέτρος, ο Ευθύμιος ο Νέος, ο Ιωάννης Κολοβός αλλά και ο Παύλος υιός του βασιλέως Μιχαήλ Ραγκαβέ, θα κατοικήσουν την περιοχή του Αγίου Όρους⁸⁴. Μέχρι και τον 8^ο αιώνα σε αυτήν την στενή άγωνα λωρίδα γης, το «τρίτο πόδι» της Χαλκιδικής, θα κάνουν την εμφάνιση τους ασκητές και ερημίτες ζώντας απομονωμένοι. Η επιλογή του Άθωνος ως τόπου ασκητισμού και απομονωτισμού δεν

⁷⁸ Hatlie, *The monks and the monasteries of Constantinople*, 326-327. Λαζαρόπουλος, *Σταυροδρόμι ελληνισμού*, 70-71.

⁷⁹ Ταχιάου Α., *Κύριλλος και Μεθόδιος*, Θεσσαλονίκη 2008, 72.

⁸⁰ Talbot, *Holy man in mount Athos*, Harvard 2016, 127-367.

⁸¹ Ostrogorsky, *Ιστορία Βυζαντινου Κράτους*, III, 37.

⁸² Talbot, *Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο*, 25.

⁸³ Παπαχρυσάνθου Δ., *Ο Αθωνικός μοναχισμός Αρχές και οργάνωση*, Αθήνα 1992.

⁸⁴ Talbot, *Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο*, 62.

είναι καθόλου τυχαία. Η περιοχή αυτή είναι άγονη και ως επί το πλείστον πετρώδης, κάτι που συμβάλλει στην ανάπτυξη του μοναχικού ιδεώδους. Περικλείεται από θάλασσα στα δυτικά και ανατολικά κάνοντας την πρόσβαση πιο εύκολη στην δύσβατη περιοχή. Επίσης πλησίον του Άθωνος από τα χερσαία σύνορα υπάρχουν πόλεις με έντονη αποστολική παράδοση, όπως η Θεσσαλονίκη, οι Φίλιπποι και η Αμφίπολη, απαραίτητες για την κάλυψη των υλικών και ιατρικών αναγκών των μοναχών⁸⁵.

Από τον 8^ο μέχρι τον 10^ο αιώνα θα σημειωθεί για τον Άθωνα μία περίοδος έντονης παρακμής λόγω των σλαβικών επιδρομών εναντίον της αυτοκρατορίας. Μόλις τον 10^ο αιώνα θα αρχίσει η ανοικοδόμηση των πρώτων μεγάλων κοινοβιακών μονών και η δημιουργία του ισχυρότερου μοναστικού συγκροτήματος της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου.⁸⁶

Τον σημαντικότερο ρόλο στην ανάδειξη του Άθωνος έπαιξε ο Αθανάσιος⁸⁷, ο οποίος με την βοήθεια του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά⁸⁸ έχτισε στο νοτιότερο σημείο της χερσονήσου την Λαύρα, η οποία έλαβε το προσωνύμιο «Μεγίστη».⁸⁹ Πριν από την ίδρυση αυτής της μονής υπήρχαν μικρά ασκητήρια, κελιά και άλλες μικρότερες μονές, όπως του Ζυγού⁹⁰, οι οποίες σταδιακά εγκαταλείπονταν ή ερημώνονταν. Ο Αθανάσιος έθεσε αυστηρούς όρους στο τυπικό λειτουργίας της μονής για θέματα που σχετίζονται με την ένδυση, την διατροφή τον ύπνο και την άσκηση των μοναχών που εγκαταβιούν σ αυτήν⁹¹. Αναπτύχθηκε η ιδέα του «άβατου», που αντιγράφεται και αυτό από τον παλαιστινιακό μοναχισμό και πιο συγκεκριμένα από τον Αγ. Σάββα. Ο Αθανάσιος άντλησε στοιχεία από την διαθήκη του Θεοδώρου Στουδίτη και από το τυπικό της Λαύρας Βιθυνίας, κατέστησε την μονή αυτάρκη με την θέσπιση πολλών δραστηριοτήτων για την συντήρησή της.

Γύρω από τον Αθανάσιο, που αποτελεί κεφάλαιο για τον Άθωνα, θα συρρεύσουν μοναχοί με σκοπό την ανακάλυψη της υγιούς πνευματικής ζωής. Μετά από αυτόν θα αρχίσει η μαζική ανοικοδόμηση της αθωνικής πολιτείας. Μοναστήρια από δωρεές αυτοκρατόρων και ηγεμόνων θα ιδρυθούν, κελιά και ασκητήρια θα αναδυθούν παντού στην περιοχή, πολλά από τα οποία εγκαταλείφθηκαν, ερημώθηκαν ή χάθηκαν στη ροή του χρόνου⁹². Σιγίλλια και δωρεές, χρυσόβουλλα και αφιερώσεις θα ενισχύσουν το Άγιον Όρος καθιστώντας το ένα ισχυρό μοναστικό κέντρο⁹³. Με τον καιρό μέχρι και τον 15^ο αιώνα θα ιδρυθούν σημαντικές σχολές και αντιγραφεία αλλά και τεχνικές παραγωγικές μονάδες για την αυτάρκειά του.⁹⁴

⁸⁵ Χρήστου Π., *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα 1987, 1719.

⁸⁶ Χρήστου, *Το Άγιον Όρος*, 29-34.

⁸⁷ Talbot, *Holy man in mount Athos*, 127-367.

⁸⁸ Ostrogorsky, *Ιστορία Βυζαντινου Κράτους*, II, 166.

⁸⁹ Λαζαρόπουλος, *Σταυροδρόμι ελληνισμού*, 229-234.

⁹⁰ Σχετικά με την μονή βλ. Χρήστου, *Το Άγιον Όρος*, 61.

⁹¹ Talbot, *Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο*, 62-83.

⁹² Χρήστου, *Το Άγιον Όρος*, 55.

⁹³ Τις περισσότερες πληροφορίες για τις παραπάνω μονές λαμβάνουμε από τους βίους των αγίων, από συνοδικές αποφάσεις, δωρεές, διαθήκες ηγουμένων, όπως του Θεοδώρου και τυπικά μονών.

⁹⁴ Χρήστου, *Το Άγιον Όρος*, 377.

Στην υπόλοιπη Ελλάδα ο μοναχισμός κάνει την εμφάνισή του περίπου στις αρχές 6^{ου} αιώνα. Η δυτική Ελλάδα συγκεκριμένα αποτελεί τον πρώτο χώρο ζύμωσης του νέου αυτού κινήματος. Στα Ιερά Μετέωρα, ιδρυμένα στη φιλοσοφία του ιερού όρους, ο ασκητισμός θα έρθει νωρίς αλλά ο οργανωμένος κοινοβιακός μοναχισμός θα αργήσει και θα εμφανιστεί γύρω στον 14^ο αιώνα με κυριότερο εκπρόσωπο τον Αθανάσιο Μετεωρίτη⁹⁵, κτήτορα της μονής του Μεγάλου Μετεώρου⁹⁶.

Παράλληλα με τον ανδρικό μοναχισμό εμφανίζεται και ο οργανωμένος γυναικείος ο οποίος και τον ακολουθεί με μεγάλη επιτυχία.⁹⁷ Ο γυναικείος μοναχισμός αναπτύσσεται σε κατάλληλα κοινόβια και όχι σε ερημητήρια, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων⁹⁸, τα οποία βρίσκονται πάντα εντός των τειχών της πόλεως για λόγους επιδρομών, βιασμών κ.ά.⁹⁹ Από τα τυπικά και από τους βίους γυναικών μοναχών, αντλούμε σχετικές πληροφορίες. Πολλές αυτοκράτειρες αλλά και γόνοι ισχυρών ευγενικών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης ιδρύουν μονές για διαφορετικούς λόγους η κάθε μία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η αυτοκράτειρα Θεοδώρα Παλαιολογίνα με την μονή Λιβός, η Θεοδώρα η Συναδηνή με την μονή Βεβαίας Ελπίδας κ.ά. Από τις κυριότερες εκπρόσωπους του γυναικείου μοναχισμού είναι η Θεοδώρα η εν Θεσσαλονίκη, η Αθανασία Αιγίνης, η Ειρήνη Χρυσοβαλάντου και η πολύ μεταγενέστερη Θεοδώρα της Άρτας¹⁰⁰. Στα γυναικεία μοναστήρια απαγορευόταν αυστηρά η συγκατοίκηση με τους άνδρες μοναχούς, όπως και η είσοδος σε άνδρες¹⁰¹. Μόνο σε ιδιαίτερες περιπτώσεις μπορούσαν να εισέλθουν στις γυναικείες κλειστές μονές άνδρες, όπως οι ιερείς, για την τέλεση των ακολουθιών και της Θείας Λειτουργίας, αλλά και εργάτες, οικονόμοι και ιατροί.

Μία ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα στο Βυζάντιο ήταν οι ευνούχοι. Πολλοί εξ αυτών είχαν αποκτήσει αξιώματα, υψηλές θέσεις και κοινωνική καταξίωση. Κάποιοι κατέλαβαν μοναχικές θέσεις και ανώτερα εκκλησιαστικά αξιώματα¹⁰² όπως ο πατριάρχης Ιγνάτιος, υιού του εκθρονισθέντος βασιλέως Μιχαήλ¹⁰³, που έζησε τον 9^ο αιώνα και παρότι ευνούχος κατάφερε να ανέλθει στον πατριαρχικό θώκο. Ο Αθανάσιος ο Αθωνίτης, παρότι απαγόρευε στον Άθωνα τους ευνούχους αυτοί εισέρχονταν και γίνονταν μοναχοί, ακόμα και ηγούμενοι, όπως ο Συμεών της μονής Ξενοφώντος. Γενικά υπήρχαν μονές για ευνούχους, στις οποίες μπορούσαν να εγκαταβιώσουν χωρίς διακρίσεις. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των μονών του Αγίου Λαζάρου και του Χριστού Πανοικτίρμονος στην Κωνσταντινούπολη. Ορισμένοι ευνούχοι προσκολλούνταν στα γυναικεία μοναστήρια ως ιερείς ή

⁹⁵ Βίος Αθανασίου Μετεωρίτη βλ. Βέης Ν., «Συμβολή εις τήν ιστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων», *Βυζαντίς* I (1990) 237-270.

⁹⁶ Λαζαρόπουλος, *Σταυροδρόμι ελληνισμού*, 77.

⁹⁷ Talbot, *Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο*, 109.

⁹⁸ Όπως η περίπτωση του πιθανολογούμενου ασκητηρίου της Αγ. Σοφίας μητέρας του Αγ. Σάββα πλησίον της Μονής του στην Ιουδαία: βλ. Pringle, *The Churches of Jerusalem*, 267.

⁹⁹ Λαζαρόπουλος, *Σταυροδρόμι ελληνισμού*, 79.

¹⁰⁰ Talbot, *Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο*, 113-125, και της ιδίας *Holy woman of Byzantium*, Dumbarton oaks, Washington D.C. 1996.

¹⁰¹ Hatlie, *The monks and the monasteries of Constantinople*, 307.

¹⁰² Talbot, *Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο*, 97-100.

¹⁰³ Ostrogorsky, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, II, 96-98.

οικονόμοι βοηθώντας στις εργασίες της μονής. Σε μερικές περιπτώσεις η πορεία τους προς τον μοναχισμό ήταν μονόδρομος λόγω της απάθειάς τους. Από ορισμένους μάλιστα προβλήθηκε ως αρετή, όπως ο Θεοφύλακτος Αχρίδος που τους προτιμά λόγω σωματικής ατέλειας, αλλά και ο Ωριγένης που αυτοευνουχίστηκε για τελειότερη άσκηση και καθαρότητα. Από πλευράς όμως της Εκκλησίας ο ευνουχισμός δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτός. Άλλωστε και μεγάλοι πατέρες, όπως ο Αθανάσιος, αλλά και αυτοκράτορες, όπως ο Λέων ΣΤ΄ και ο Κωνσταντίνος Θ΄, απαγόρευαν την μοναχική ιδιότητα αυτών¹⁰⁴.

Το πνεύμα του Βυζαντινού μοναχισμού άργησε να κάνει την εμφάνισή του στην Δύση.¹⁰⁵ Πατέρες όπως ο Ιερώνυμος και ο Ρουφίνος που επισκέφθηκαν την Ανατολή και μπολιάστηκαν με το μοναχικό της πνεύμα μετέφεραν μέσω των συγγραμμάτων και των μεταφράσεών τους, τον ιδιαίτερο αυτόν τρόπο ζωής στην Δύση¹⁰⁶. Επιπλέον ο Αυγουστίνος¹⁰⁷ και ο Ιωάννης Κασσιανός με τα έργα τους σαφώς επηρεασμένα από την ανατολική κουλτούρα ενέσκηψαν περισσότερο στα μοναχικά ζητήματα¹⁰⁸. Τέλος προσωπικότητες όπως του Βενεδίκτου¹⁰⁹, του Βονιφατίου, του Κασσιοδώρου¹¹⁰ και του Παλλαδίου¹¹¹ έδωσαν μεγαλύτερη ώθηση στην διαμόρφωση των μοναχικών ζητημάτων.¹¹²

¹⁰⁴ Περί ευνούχων αναλυτικά βλ. Kontani Y., *Eunuch and castrated men in Byzantine law and society (527-1056)*, 2025. Tougher Shuam, *The Angelic life, monasteries for eunouchs, Byzantine style and civilization in Honour of sir Steven Runciman*, Cambridge 2006.

¹⁰⁵ Αγουρίδης, *Μοναχισμός*, 137.

¹⁰⁶ Ιωαννίδης Φ., *Εκκλησιαστική Γραμματολογία, Συγγραφείς και Πατέρες της Δύσης*, Θεσσαλονίκη 2004, 71-119 και Λαζαρόπουλος, *Σταυροδρόμι ελληνισμού*, 81.

¹⁰⁷ Ιωαννίδης Φ., *Βίος Αυγουστίνου*, Θεσσαλονίκη 2008.

¹⁰⁸ Talbot, *Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο*, 100.

¹⁰⁹ Ιωαννίδης, *Συγγραφείς και Πατέρες της Δύσης*, 111.

¹¹⁰ Ιωαννίδης, *Συγγραφείς και Πατέρες της Δύσης*, 114,

¹¹¹ Περί κελτικού μοναχισμού βλ., Σταυράκης Χρ., *Η πνευματική ζωή στον κέλτικο και ανατολικό μοναχισμό*, (διδασκαρική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2007.

¹¹² Αγουρίδης, *Μοναχισμός*, 144.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

1) Ο μοναχισμός στην Ήπειρο

1.1. Η συγκρότηση του μοναχισμού

Στην περιοχή της Ηπείρου¹¹³ το μοναχικό κίνημα κάνει την εμφάνισή του περίπου στις αρχές του 5^{ου} αιώνας. Η απομόνωση της Ηπείρου από τον υπόλοιπο ελλαδικό κορμό λόγω του ορεινού όγκου της Πίνδου σε συνδυασμό με το τραχύ του εδάφους της, τις απότομες βουνοκορφές και τις λιγοστές πεδιάδες, θα ευνοήσει την ανάπτυξη του μοναχισμού. Ο χριστιανισμός διαδόθηκε στην περιοχή από τον απόστολο Παύλο ο οποίος κατά τη δεύτερη αποστολική του περιοδεία επισκέφθηκε την Νικόπολη, όπου ίδρυσε την πρώτη εκκλησία στην περιοχή του Ιλλυρικού¹¹⁴.

Η Βυζαντινή Ήπειρος περιελάμβανε¹¹⁵ τα θέματα Νικοπόλεως και Δυρραχίου που παράλληλα αποτελούσαν έδρες μητροπόλεων με επιμέρους επισκοπές. Μία από τις επισκοπές της μητροπόλεως Νικοπόλεως ήταν η επισκοπή Φωτικής¹¹⁶ στην ομώνυμη πόλη, η οποία μαζί με την επισκοπή Ευροίας υπήρξαν οι επισκοπές που κάλυπταν το γεωγραφικό εύρος του σημερινού Ν. Θεσπρωτίας. Στην πρώτη πόλη, η θέση της οποίας τοποθετείται κοντά στην σημερινή Παραμυθιά, υπήρξε επίσκοπος ο Διάδοχος, ένας μεγάλος πατέρας και εκκλησιαστικός συγγραφέας με σημαντικό έργο¹¹⁷.

Το όνομά του αναφέρεται σπάνια στις πηγές και γι' αυτόν τον λόγο δεν γνωρίζουμε πολλά σχετικά με τον βίο του, ωστόσο μπορούμε να συμπεράνουμε την περίοδο δράσης του, που εκτείνεται στα μέσα του 5^{ου} αιώνα¹¹⁸. Μία επίσης αναφορά για τον άγιο Διάδοχο αντλείται από τον πατριάρχη Φώτιο στο έργο του «Βιβλιοθήκη»¹¹⁹, όπου εξάιρεται το ήθος και ο χαρακτήρας του αγίου, καθώς και ο

¹¹³ Σχετικά με βυζαντινή Ήπειρο βλ. Σακκελαρίου Μ. Β., *Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997, 151, 200. Osswald B., «Χώροι και άνθρωποι στην Μεσαιωνική Ήπειρο», *Μεσαιωνική Ήπειρος Νεότερη έρευνα, εξελίξεις και προοπτικές* (2024) 43. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Αθήνα 1991, 9-10.

¹¹⁴ Τίτ., 3.11-15: «σποῦδασον ἐλθεῖν πρός με εἰς Νικόπολιν, ἐκεῖ γάρ κέκρικα παραχειμάσαι», Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*.

¹¹⁵ Cabanes P. etc, *Ιστορία της Αδριατικής*, Αθήνα 2011, 142.

¹¹⁶ Παρόλας Γ., *Γη Θεσπρωτών*, I, 179-180.

¹¹⁷ Περισσότερα στοιχεία βλ. *Φιλοκαλία Ιερών Νηπτικών*, I, Αθήνα 1974, 286- 325 *Λόγος Ασκητικός και Εκατόν Γνωστικά Κεφάλαια*, Θεσσαλονίκη 1952. Κυριαζή Ελ., *Ο Άγιος Διάδοχος Φωτικής το έργο του, η θεολογία του και το ιστορικό πλαίσιο της εποχής του (5ος αι. μ.Χ.)*, (Διπλωματική εργασία), Θεσσαλονίκη 2013. Οικονόμου Φ. *Αγιολόγιον*, Αθήνα 1991, 54.

¹¹⁸ Χρήστου, *Πατρολογία*, III, 243-248 και Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, III, 833.

¹¹⁹ Στο έργο του Φωτίου Βιβλιοθήκη, Κώδικας 201, αναφέρονται τα εξής: «Ἀνεγνώσθη βιβλίον τοῖς ἐπομένοις μὲν κεφαλαίοις ρ' ἀπαρτιζόμενον, ἐν προοιμίῳ δὲ τὸν δέκα οὐχ ὑπερβαίνουσιν, ὃν πρῶτον ἐστὶν ὡς πρῶτος ὅρος τῆς πίστεως ἔννοια περὶ Θεοῦ...Τούτοις οὖν τοῖς δέκα τὰ ἑκατὸν ὑποτέτακται. Καὶ ἔστιν οὗτος ὁ λόγος εἰς τὸ ἄριστον τοῖς ἀσκουμένοις συγκεῖναι καὶ τοῖς ἐν αὐταῖς ἐγγεγυμνασμένοις ταῖς τελειοποιοῖς πράξεσιν οὐδ' ἄσπερς τί ἐμπαρεχόμενος ἢ γὰρ διὰ πείρας γνῶσις εὐχερῶς τῆς διὰ λόγων ἐπιβατεῦει διδασκαλίας. Πατέρα δὲ τοῦ λόγου Διάδοχον ἢ ἐπιγραφὴ λέγει, Φωτικῆς τῆς ἐν Παλαιᾷ Ἠπείρῳ ἐπίσκοπον».

δυναμισμός του για θέματα της πίστεως, διότι κλήθηκε να αντιμετωπίσει την μονοφυσιτική έριδα, που είχε ξεσπάσει εκείνη την περίοδο, διχάζοντας την εκκλησία και ταλανίζοντας το βυζαντινό κράτος¹²⁰. Αυτή την δυναμική του για τα δογματικά ζητήματα την βλέπουμε επίσης μέσα από τα έργα του¹²¹.

Τις πρώτες πληροφορίες για την πορεία και την εξέλιξη του μοναχισμού στην Ήπειρο τις αντλούμε από το έργο του «*Εκατό γνωστικά Κεφάλαια*».¹²² Αποτελεί ένα κορμό εκατό κεφαλαίων (παραγράφων) με ασκητικό περιεχόμενο, το οποίο απευθύνεται σε μοναχούς, ασκητές ή σε κάποια μοναχική αδελφότητα, στην οποία πιθανόν να υπήρξε πνευματικός πατήρ¹²³. Αυτή η υποψία γίνεται βεβαιότερη από το γεγονός ότι χρησιμοποιείται στα κεφάλαια 1 και 67 η λέξη «αδερφοί».

Μέσα σ' αυτό το έργο¹²⁴ φαίνεται διάχυτα η μυστικότητα στη θεολογική του σκέψη, καθώς και η ασκητικότητα της πνευματικής του ζωής. Σκοπός του είναι η υπέρβαση των αναγκών του σώματος και η ανύψωση του πνεύματος με τελική έκβαση την ένωση με το θείον. Η γνώση του για την ασκητική θεολογία της εποχής φαίνεται από την ομοιότητα των έργων του με εκείνα του Ευάγριου του Ποντικού¹²⁵, καθώς και με τους πατέρες της ερήμου όπως τον Μακάριο και τον Ευθύμιο, από τους οποίους έλαβε και την αντίληψη περί του δυναμισμού και της αντίστασης σε θέματα πίστεως.

Στα «*Εκατόν Κεφάλαια*» ο Διάδοχος αναπτύσσει όλες τις αρετές, τις οποίες καλείται να καλλιεργήσει ο μοναχός, αλλά και τα πάθη, τα οποία καλείται να αντιμετωπίσει στον πνευματικό αγώνα τον οποίο επέλεξε να διεξάγει¹²⁶. Ο κάθε άνθρωπος, κατ' αυτόν, από την στιγμή που θα επιλέξει τον μοναχικό δρόμο της άσκησης και της εγκράτειας καλείται να υποσχεθεί ενώπιον Θεού αλλά και της μοναχικής αδελφότητας, είτε πρόκειται για κοινόβιο είτε για αναχωρητικό βίο, στην οποία επιλέγει να ασκηθεί, υπακοή, εγκράτεια και ακτημοσύνη. Αυτά τα τρία στοιχεία ο Διάδοχος παρουσιάζει και ερμηνεύει εκτενώς.

Στο κεφάλαιο 41¹²⁷ ο Διάδοχος προτάσσει την υπακοή ως απαραίτητο στοιχείο σωτηρίας, δίνοντας ένα υπέροχο παράδειγμα με την ανυπακοή του Αδάμ και την έξωσή του από τον παράδεισο από την μία πλευρά και την πλήρη υπακοή του

¹²⁰ Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, II, 155-156.

¹²¹ Περί των έργων του Διαδόχου, βλ. Κυριαζή, *Άγιος Διάδοχος Φωτικής*, 87.

¹²² P.G., 65. 1168.

¹²³ Γιαννούλης Δ., «Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου», *Μεσαιωνική Ήπειρος Νεότερη έρευνα, εξελίξεις και προοπτικές* (2024) 104.

¹²⁴ *Φιλοκαλία*, I, 236.

¹²⁵ Ο Ευάγριος υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους θεμελιωτές της μοναστικής ζωής, αν και καταδικάστηκε από την Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο ως ωριγενιστής. Ήταν θεμελιωτής μιας θεωρητικής ανάλυσης του μοναστικού τρόπου προσευχής και ασκητικής με τη μορφή των Κεφαλαίων, η οποία απετέλεσε τη βάση για τη μετέπειτα ανατολική χριστιανική πνευματικότητα. βλ. Young F.,- Aures L.- Louth A., *Early Christian literature*, Cambridge 2008, 377-379. Σχετικά με τη διδασκαλία του Ευάγριου βλ. Louth A., *The origins of the Christian mystical tradition*, 97-110. Harmless W., *Desert Christians*, New York 2004, 311-329, όπου γίνεται λόγος για τη ζωή του, με αναλυτική παρουσίαση των έργων του, αλλά και της διδασκαλίας του.

¹²⁶ *Φιλοκαλία*, I, 240.

¹²⁷ Θ. Διονυσιάτης, *Τα Εκατόν Γνωστικά Κεφάλαια*, Άγιον Όρος, Θεσσαλονίκη 1999, 41, και 48.

Χριστού στον Θεό Πατέρα με την σταυρική του θυσία από την άλλη.¹²⁸ Η υπακοή είναι άκρως απαραίτητο στοιχείο για την ομαλή λειτουργία της μοναχικής πολιτείας¹²⁹. Χρειάζεται για την εύρυθμη πορεία της ασκητικής κοινωνίας, διαφορετικά η ανυπακοή μπορεί να οδηγήσει σε διαιρέσεις και διασπαστικές τάσεις. Αυτός είναι ο λόγος που ο Διάδοχος την αναδεικνύει ως μεγίστη των αρετών. Φαίνεται άλλωστε η σπουδαιότητα που της δίδει αναφέροντάς την συχνά στο έργο του «Όρασις»¹³⁰. Η εγκράτεια παρουσιάζεται στο ίδιο έργο. Μέσω αυτής ο μοναχός ελευθερώνεται από τα πάθη του σώματος και της ψυχής. Αναφέρεται ως βοηθητικό μέσον για την απόκτησή της η νηστεία, μέσω της οποίας χαλιναγωγείται το σώμα και ποδοπατούνται οι σωματικές ορμές, είτε αυτές έχουν να κάνουν με τα σαρκικά πάθη είτε την γαστριμαργία. Η νηστεία επικεντρώνεται όχι μόνο στο φαγητό αλλά και στα ποτά και στις αμαρτωλές διαχύσεις.

Στο κεφάλαιο 42¹³¹ που σχετίζεται με την εγκράτεια προβάλλεται έντονα ως ανύψωση του νου. Με την λαιμαργία αντίθετα φαίνεται η αδυναμία του σκέπτεσθαι¹³². Στα κεφάλαια 43 και 44 προβάλλεται ως μέσον νηστείας¹³³ η ελεημοσύνη, τόσο με την παράδοση φαγητού στους φτωχούς όσο και με την περαιτέρω φροντίδα τους. Επίσης, κάτι το οποίο ίσως ξενίζει είναι και η προτροπή του Διαδόχου για αποφυγή των λουτρών, λόγω της χαλάρωσης του σώματος και της προαίρεσής του στις εξωτερικές αισθήσεις¹³⁴.

Σημαντική θέση στο έργο αλλά και γενικά στον μοναχισμό διαδραματίζει και η ακτημοσύνη. Προβάλλεται ιδιαίτερα από τον Διάδοχο ως μέσο σωτηρίας. Στο κεφάλαιο 64¹³⁵ συμβουλεύει τους χριστιανούς και κατ' επέκταση του μοναχούς να τηρούν την ακτημοσύνη, που είναι εντολή του Κυρίου, και να διαθέτουν τα υπάρχοντά τους στους φτωχούς¹³⁶. Αποφεύγεται η πλεονεξία και η υποδούλωση στα γήινα. Με την ακτημοσύνη διασφαλίζεται η αμεριμνησία και ο άνθρωπος νιώθει ελεύθερος από κάθε φθαρτό και επίγειο αγαθό. Δίνεται ως παράδειγμα η παραβολή του Κυρίου¹³⁷ για την δευτέρα παρουσία, κατά την οποία θα κριθούν αυτοί που δεν ελέησαν τους αδερφούς. Κατακρίνει έντονα τους μοναχούς, οι οποίοι δεν τηρούν την ακτημοσύνη και διατηρούν κρυφά ή και φανερά ιδιωτικές περιουσίες κατά παράβαση των κανόνων του μοναχισμού. Η έλλειψη αγαθών οδηγεί κατ' αυτόν στην εθελούσια ελευθερία της ψυχής και στην απόκτηση της χαρμολύπης κάτι που θα επιφέρει την ταπείνωση, η απόκτηση της οποίας είναι η σημαντικότερη για την σωτηρία της ψυχής.

¹²⁸ Κυριαζή, *Διάδοχος Φωτικής*, 179.

¹²⁹ Βλ. ανωτέρω. κεφ. Α'.

¹³⁰ *Φιλοκαλία των Νηπτικών και ασκητικών*, IV, Θεσσαλονίκη 1986, 309.

¹³¹ *Εκατόν κεφάλαια*, 42, 48.

¹³² *Φιλοκαλία*, I, 240.

¹³³ *Εκατόν Κεφάλαια*, 43, 44, 46, 50-52.

¹³⁴ Κυριαζή, *Διάδοχος Φωτικής*, 180.

¹³⁵ *Εκατόν κεφάλαια*, 64.

¹³⁶ *Φιλοκαλία*, I, 253.

¹³⁷ Μτθ. 2. 31-46.

Όταν αναφερόμαστε σε μοναχούς θα πρέπει να φέρουμε στο νου μας ανθρώπους της προσευχής και της διαρκούς εγρήγορσης, της μη ακηδίας και κατά την μοναχική έννοια, της διαρκούς νήψης. Στα έργα του Διαδόχου αναπτύσσονται λεπτομερώς και οι δύο περιπτώσεις. Η ακηδία¹³⁸ χαρακτηρίζεται από την νωθρότητα και την χαλαρότητα των μοναχικών καθηκόντων. Παραλύει τον μοναχό και τον οδηγεί σε πλήρη αποξένωση από τον Θεό. Η ακηδία χαρακτηρίζεται επικίνδυνη και θανάσιμη αμαρτία που αποβλέπει προς την απώλεια. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Εύας, που αποξενώθηκε από τον Θεό, απέρριψε από την μνήμη της την θεία εντολή και στράφηκε στην τελική έξωση.

Στον αντίποδα της ακηδίας έρχεται η προσευχή ως όπλο σωτηρίας και εγρήγορσης. Η προσευχή θα πρέπει να είναι συνεχόμενη, διαρκής και καρδιακή. Θα πρέπει να καθαρίζει τον νου από τα πονηρά και την καρδιά από την κακία. Θα πρέπει να απευθύνεται προς τον θεμελιωτή της πίστεως, τον Ιησού Χριστό δια του ονόματος του οποίου επέρχεται η λύτρωση. Ακολούθως θα επιχειρηθεί μία προβολή της προσευχής κατά το παράδειγμα του Χριστού¹³⁹. Η αδιάλειπτη καρδιακή προσευχή, με την συνεχόμενη επίκληση του ονόματος του Ιησού Χριστού παραπέμπει ξεκάθαρα στο κίνημα του ησυχασμού.¹⁴⁰ Μέσω της προσευχής οδηγείται ο μοναχός και στην ταπείνωση. Υπάρχει εκτενής αναφορά σ' αυτήν την αρετή ως απαραίτητο στοιχείο της μοναχικής ιδιότητας¹⁴¹. Ο άγιος Διάδοχος ήταν ένας μυστικός θεολόγος.¹⁴² Επηρεάστηκε από την θεολογία παλαιότερων ετών και προοιόνισε το κίνημα του ησυχασμού.

Η έλλειψη γραπτών πηγών για τα μοναχικά ζητήματα αίρεται στο τέλος της μέσης Βυζαντινής περιόδου. Η ύπαρξη αξιόλογων μοναστηριακών συγκροτημάτων και εκκλησιαστικών οικοδομημάτων οδηγεί στο συμπέρασμα έντονης μοναχικής παρουσίας στην περιοχή.¹⁴³ Μοναστήρια όπως η μονή Αγ. Δημητρίου Κατσούρη, η μονή Γεννήσεως Θεοτόκου Κορωνησίας, η μονή Κοζύλης, η μονή Αγ. Βασιλείου Γέφυρας, η μονή Μολυβδοσκεπάστου, η μονή Κηπίνας και πλείστα άλλα αποτέλεσαν κέντρα πολιτισμού και προόδου. Αυτά τα μοναστήρια αντανakλούν μεγάλο μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς του Βυζαντίου. Οι μοναχοί τους με τις θέσεις του για

¹³⁸ Κυριαζή, *Διάδοχος Φωτικής*, 182.

¹³⁹ *Εκατόν Κεφάλαια*, 97, 142.

¹⁴⁰ Περί ομοιότητας των αντιλήψεων του Διαδόχου με το κίνημα του ησυχασμού βλ. Γρηγόριος Παλαμάς, *Λόγοι υπέρ τῶν ἱερώς ἡσυχάζόντων*, (μτφ. Χρήστου Π.), Ε.Π.Ε., 1999, *Φιλοκαλία των ιερών Νηπτικών*, IV. Larchet J.C., *Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς και η πατερική παράδοση*, Άγιον Όρος 2000, 331-346.

¹⁴¹ *Εκατόν Κεφάλαια*, 95, 140. *Φιλοκαλία* I, 270.

¹⁴² Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, III, 834.

¹⁴³ Σχετικά με τον πρώιμο μοναχισμό και την εκκλησιαστική ζωή της Ηπείρου βλ. Καμαρούλια Δ., *Τα Μοναστήρια της Ηπείρου*, Αθήνα 1996. Nicol, *Δεσποτάτο Ηπείρου*, 329. Κωνσταντινίδης Κ., «Από την πνευματική ζωή του Δεσποτάτου της Ηπείρου 1204-1340», *Μεσαιωνική Ηπειρος πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου* (2001) 231. Κατσαρός Β., «Πνευματικός Βίος και πολιτισμός της βυζαντινής Άρτας», *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της* (2002) 25. Παπαμαστοράκης Τ., «Άγιος Δημήτριος Κατσούρη», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (1990) 419.

ζητήματα νηστείας, προσευχής και υπακοής θα επηρεάσουν ένα πολύ μεγάλο μέρος της ηπειρωτικής κοινωνίας¹⁴⁴.

1.2. Ασκητικές μορφές του «Δεσποτάτου» της Ηπείρου: Αγία Θεοδώρα-Νείλος ο Ερειχώτης.

Ο 13^{ος} αιώνας είναι για την βυζαντινή αυτοκρατορία ένας αιώνας γεμάτος με εντάσεις και ανατροπές. Η στρατιωτική κινητοποίηση των σταυροφοριών θα φέρει νέα δεδομένα στον οικουμενικό χάρτη αλλά και στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Το έτος 1204 κατά την διάρκεια της τέταρτης σταυροφορίας η Κωνσταντινούπολη θα καταληφθεί από τους σταυροφόρους και η βυζαντινή επικράτεια θα διαμελισθεί σε μικρότερα κρατίδια φεουδαρχικού τύπου¹⁴⁵. Η αντίσταση του ελληνικού πληθυσμού θα επιφέρει την αυτονομία σε ορισμένα μέρη δίνοντάς τους καθεστώς κρατικής οντότητας¹⁴⁶, όπως η αυτοκρατορία της Νίκαιας στην Μικρά Ασία, η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας στον Πόντο και το «Δεσποτάτο» στη Ήπειρο¹⁴⁷. Αυτά τα μέρη θα αποτελέσουν εστία αντίστασης στην εκλατινοποίηση της Ανατολικής Αυτοκρατορίας και εστία συσπείρωσης του ελληνικού πνεύματος και της ορθόδοξης πίστωσης.

Η Ήπειρος πιο συγκεκριμένα θα γίνει πόλος έλξης μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων και σημαντικών βυζαντινών οικογενειών, που θα στελεχώσουν την διοίκησή της¹⁴⁸. Πολλοί θα αποτελέσουν τον πυρήνα της πνευματικής αναγέννησης αυτής της περιοχής και θα συνεισφέρουν πολλά στον μοναχικό της βίο.

Μία από αυτές τις σημαντικές προσωπικότητες ήταν η Θεοδώρα¹⁴⁹ η βασίλισσα της Άρτας, σύζυγος του Μιχαήλ Β΄ του Δεσπότη της Ηπείρου¹⁵⁰. Αποτελεί την σπουδαιότερη γυναικεία μοναχική μορφή, τόσο του κράτους της Ηπείρου, όσο και ολοκλήρου του 13^{ου} αιώνα, εποχή την οποία σημάδεψε με την βιοτή της. Τα περισσότερα στοιχεία για την ζωή της αντλούμε από τον βίο της τον οποίο συνέγραψε ο μοναχός Ιώβ ο Μελίας ο Ιασίτης¹⁵¹. Μέσα απ' αυτόν μαθαίνουμε για την καταγωγή

¹⁴⁴ Αλπέντζου Γ., *Ο παιδευτικός ρόλος των μοναστηριών*, Αθήνα 1999. Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός* VI, Αθήνα 1948-1955.

¹⁴⁵ Ostrogorsky, *Ιστορία Βυζαντινου Κράτους*, III, 85- 90. Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, II, 25. Ranciman S., *Ιστορία των Σταυροφοριών* III, Αθήνα 1979, 109.

¹⁴⁶ Ostrogorsky, *Ιστορία Βυζαντινου Κράτους*, III, 97.

¹⁴⁷ Nicol, *Δεσποτάτο Ηπείρου*, 9-18.

¹⁴⁸ Ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων της Θράκης θα μετακινηθούν ως πρόσφυγες στην περιοχή της Ήπείρου, καθώς και Κωνσταντινοπολίτικες οικογένειες, όπως των Φιλανθρωπινών, Στρατηγόπουλων κ.α. μετά το 1204, βλ. σχετικά: Κωνσταντινίδης Κ., *Από την πνευματική ζωή του Δεσποτάτου της Ηπείρου 1204-1340*, 231-234. Κατσαρός Β., *Πνευματικός Βίος και πολιτισμός της βυζαντινής Άρτας*, 30-32.

¹⁴⁹ Talbot Alice- Mary, *Holy Woman of byzantium, Ten saints' lives in english translation*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. 1996, 323.

¹⁵⁰ Γιαννούλης, *Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου*, 104-105.

¹⁵¹ Περί του βίου της Αγίας Θεοδώρας βλ. P G 127, 904-908. Μουστοξύδης Α., «Βίος Αγίας Θεοδώρας υπό του Ιώβ», *Νέος Ελληνομνήμων* I (1904) 42-59. Σάθας Κ., *το Χρονικό του Γαλαξιδίου*, Αθήνα 1914, 205-207.

της από το γένος των Πετραλειφών¹⁵², τα τέκνα της, τον έγγαμο βίο της με τον Μιχαήλ Β΄, τον πατέρα της Ιωάννη Πετραλείφα, έναν εκ των επιφανεστέρων στρατηγών του Δεσποτάτου, και την μητέρα της Ελένη αλλά και για άλλα ιστορικά και κοινωνικά γεγονότα της εποχής. Πληροφορούμαστε επίσης για την μοναχική ζωή, τα μοναστήρια και τις συνήθειές τους αυτή την περίοδο.

Ο Μιχαήλ Β΄, νόθος υιός του Μιχαήλ Α΄ ιδρυτή του Δεσποτάτου, γνωρίζει και νυμφεύεται την Θεοδώρα γύρω στο 1230. Από τον γάμο τους η Θεοδώρα θα αποκτήσει τέσσερα παιδιά, από τα οποία ο πρωτότοκος γιός της Νικηφόρος ανέλαβε την ηγεσία του Δεσποτάτου¹⁵³. Η αγία, πέρασε από πολλές κακουχίες και βάσανα, τα οποία ξεκίνησαν, όταν εκδιώχθηκε από το παλάτι από τον σύζυγό της Μιχαήλ Β΄ Δούκα, ο οποίος την αντικατέστησε με μία παλλακίδα ονόματι Γαγγρινή. Υπέμεινε πολλές δοκιμασίες στη ζωή της. Περιπλανήθηκε μόνη της, εγκαταλελειμμένη από όλους, μέσα στην αφάνεια, στην πείνα, στις ταλαιπωρίες και τις αντιξοότητες με το νεογέννητο βρέφος της ανά χείρας. Τελικά επέστρεψε στον πρότερο βίο της όταν ο Μιχαήλ συνειδητοποίησε το λάθος του¹⁵⁴.

Μετά την επιστροφή της η Θεοδώρα προσπάθησε να εξομαλύνει τις ήδη τεταμένες σχέσεις της Ηπείρου με την αυτοκρατορία της Νίκαιας επιδιώκοντας μία ειρηνική συνεργασία¹⁵⁵. Σε γενικές γραμμές επενέβαινε στα πολιτικά ζητήματα τόσο την περίοδο του Μιχαήλ Β΄, όσο και την περίοδο της βασιλείας του υιού της Νικηφόρου. Μία από τις κινήσεις της, σύμφωνα με τον Γεώργιο Ακροπολίτη, ήταν και ο γάμος του Νικηφόρου Α΄ με την εγγονή του αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, Μαρία¹⁵⁶. Αλλά και μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Νικαείς πέτυχε με δικές της ενέργειες τις ειρηνικές σχέσεις των δύο κρατών με τον δεύτερο γάμο του Νικηφόρου (η πρώτη του γυναίκα είχε πεθάνει) με την Άννα Παλαιολογίνα το 1265. Ταξίδεψε η ίδια από την Άρτα στην Κωνσταντινούπολη. Οι δύο αυτοί γάμοι σε συνδυασμό με τον γάμο της κόρης της Ελένης στην Σικελία, με σκοπό την ειρηνική επίλυση των εχθρικών σχέσεων με το βασίλειο της Σικελίας, δείχνει ότι η Θεοδώρα δεν έπαυσε ποτέ να προσπαθεί, ακόμη και όταν ήταν μοναχή, για την άνοδο και ευημερία του κράτους της Ηπείρου.

¹⁵² Περί της αρχοντικής οικογενείας των Πετραλιφών βλ. Talbot, *Holy Women of Byzantium*, 327. Γιαννούλης Δ., *Αγία Θεοδώρα η βασίλισσα της Άρτας*, Άρτα 2019.

¹⁵³ Εκτός από τον Νικηφόρο η Θεοδώρα θα αποκτήσει και άλλα παιδιά, την Άννα, την Ελένη, τον Δημήτριο και τον Ιωάννη (αρχικά Μιχαήλ), ενώ ο Μιχαήλ με την Γαγγρινή θα αποκτήσει άλλα δύο νόθα τον Θεόδωρο και τον Ιωάννη.

¹⁵⁴ Talbot, *Holy Women of Byzantium*, 331.

¹⁵⁵ Παπαδοπούλου Β., «Θεοδώρα Πετραλείφα- Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή: δύο βυζαντινές Βασίλισσες στην αυλή του Δεσποτάτου της Ηπείρου», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* (2021) 170-173.

¹⁵⁶ «Ἐπεὶ δὲ καὶ ὁ Σεπτέμβριος ἐφρυστήκει μὴν καὶ ἡ τοῦ δεσπότη Μιχαὴλ σύζυγός Θεοδώρα παρὰ τὸν βασιλέα ἀφίκετο μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Νικηφόρου...», «καθ' ὁδὸν δὲ μετὰ τῆς τοῦ δεσπότη συζύγου τὰς συμβιβάσεις ἐποίει, ἡ μὲν οὖν τοῦ δεσπότη σύζυγος Θεοδώρα καὶ τοῖς τοῦ βασιλέως λόγοις συνήρχετο...»: Heisenderg A., *Georgii Acropolitae I*, Lipsiae 1903, 133. Παναγιώτου Α., *Γεώργιος Ακροπολίτης Χρονική Συγγραφή*, Αθήνα 2003, 223-224.

Στον βίο της διαβάζουμε για την ύπαρξη δύο μονών, τις οποίες ο δεσπότης Μιχαήλ ως ένδειξη μετάνοιας χτίζει και καλλωπίζει: την μονή Παντάνασσας¹⁵⁷ κοντά στην πόλη της Άρτας, έξω από την σημερινή πόλη της Φιλιππιάδας, και την μονή αγίου Γεωργίου που βρίσκεται μέσα στον πολεοδομικό ιστό της Άρτας. Μετά τον θάνατο του συζύγου της η Θεοδώρα εκάρη μοναχή στην μονή Αγίου Γεωργίου, όπου παρέμεινε για το υπόλοιπο του βίου της.¹⁵⁸

Πότε όμως η Θεοδώρα ενεδύθη το μοναχικό σχήμα; Όπως πληροφορούμαστε από τον βίο της, αυτό έγινε μετά τον θάνατο του συζύγου της Μιχαήλ Β΄ Δούκα. Ο Μιχαήλ Β΄ γνωρίζουμε ότι βασιλεύσε στην Ήπειρο από το 1230 έως το 1268, που πιθανόν αποτελεί και την ημερομηνία θανάτου του. Επίσης γνωρίζουμε ότι κατά την διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Α΄, πρωτότοκου υιού του Μιχαήλ και της Θεοδώρας, η τελευταία βρισκόταν ήδη στην μονή της μετάνοιας της, στην Άρτα. Άρα πιστοποιούμε ότι γύρω στο 1268-1269 η Θεοδώρα ενδύεται το μοναχικό σχήμα και αφιερώνεται ολοκληρωτικά στο Θεό.

Μετά την μοναχική κουρά της, φαίνεται ξεκάθαρα η φιλανθρωπική της στάση. Προστάτευε τους αδικουμένους, βοηθούσε τους φτωχούς με την στάση της, παραμυθούσε τους θλιβομένους και συνέτρεχε σε κάθε περίπτωση τις αδερφές της μοναχές στο μοναστήρι. Έγινε τα πάντα για όλους, θυσία για τους υπόλοιπους ανθρώπους¹⁵⁹. Είναι η τελειότερη μορφή χριστιανικής ζωής και η ουσιαστικότερη έκφανση μοναχικής πολιτείας¹⁶⁰. Ο μοναχός Ιώβ της αποδίδει ορισμένα χαρακτηριστικά όπως ότι ήταν ταπεινή, άοργη, γεμάτη αγάπη, πραότητα, συμπάθεια για τους άλλους και ελεήμων. Επιπλέον γίνεται αναφορά για την ασκητική της ζωή και περιγράφεται περίτρανα η υπομονή της με σκοπό την άσκηση.¹⁶¹ Προτέρημά της η προσευχή, όπως και του κάθε μοναχού. Με αγρυπνίες και προσευχητικές δεήσεις περνούσε την ώρα της, ενώ με ψαλμούς και ύμνους συνηγορούσε το θείο έργο.¹⁶²

Μία από τις τελειότερες μοναχικές αρετές, είναι η ταπείνωση. Καλείται ο μοναχός με τα έργα του να φτάσει στην πλήρη ταπείνωση και να προσπαθεί γι' αυτήν. Στην συγκεκριμένη περίπτωση η Θεοδώρα περιγράφεται ότι ζει και κινείται «έν ταπεινώσει καρδίας». Στον βίο της παρατηρούμε ότι, όσο καιρό η αγία Θεοδώρα ήταν σε εξορία από το παλάτι, ζούσε τελείως περιφρονημένα. Όταν την είδε κάποιος ιερέας, της ζήτησε την ταυτότητά της και αυτή διατηρούσε μία σιωπή. Η ηθελημένη αυτή σιωπή αποτελεί είδος ταπείνωσης και στοιχείο βαθιάς μοναχικής συνείδησης. Η

¹⁵⁷ Βοκοτόπουλος Π., «Το Καθολικό της Μονής Παντανάσσης Φιλιππιάδος», *Η βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της* (2002) 269.

¹⁵⁸ Ορλάνδος Α., «Η Αγία Θεοδώρα της Άρτης», *Αρχαίον Βυζαντινών Μνημείων Ελλάδος* II (1936) 88–104. Γιαρίδης Μ., «Η εξωτερική ζωγραφική διακόσμηση στην Άρτα, Ναός Αγίας Θεοδώρας», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (1990) 401-402.

¹⁵⁹ «ἀγρυπνίαις καὶ στάσεσι παννύχοις σχολάζουσα, ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις προσομιλοῦσα· τὸ σῶμα νηστείαις κατατήκουσα· καὶ πάσαις ταῖς ἀδελφαῖς ἀρραθύμως δουλεύουσα, ἀδικουμένων προῖσταμένη· ὀρφανῶν καὶ χηρῶν ἀντιλαμβανομένη· πτωχοῖς ἐπικουροῦσα· θλιβομένοις παραμυθουμένη· καὶ πάση γενομένη τὰ πάντα, ἐν ταπεινώσει καρδίας». P.G. 127, 908.

¹⁶⁰ P.G. 127, 908.

¹⁶¹ Talbot, *Holy Woman of Byzantium*, 330.

¹⁶² Talbot, *Holy Woman of Byzantium*, 332.

νηστεία επίσης ήταν κύριο γνώρισμα της Θεοδώρας. Ο βιογράφος μάς πληροφορεί ότι τηρούσε νηστεία «κατατήκουσα» το σώμα.

Πέραν των ονομάτων των μονών στο κείμενο του βίου περιγράφεται λεπτομερέστατα η ζωή, η άσκηση, οι συνήθειες και οι υποχρεώσεις των μοναχών. Φαίνεται περίτρανα ο κοινοβιακός χαρακτήρας του μοναχισμού στην Άρτα. Παρατηρούμε την κοινή πορεία αλλά και τις κοινές δραστηριότητες των μοναχών, όπως τις ακολουθίες, τις κοινές προσευχές, την βοήθεια προς τρίτους και την υπακοή στους ηγουμένους.

Η Θεοδώρα της Άρτας θα πεθάνει στην μονή Αγ. Γεωργίου, όπου και θα ταφεί πιθανόν γύρω στο 1282 με 1285. Την ημερομηνία την πιστοποιούμε, διότι πεθαίνει λίγο μετά τον Ανδρέα τον ερημίτη (1281-82) και αφού πρώτα χτίσει ναΐδριο επ' ονόματί του στο σπήλαιο, όπου αυτός ασκητεύει. Γνωρίζουμε επίσης ότι και κατά την διάρκεια της βασιλείας του υιού της Νικηφόρου Α' (1268-1297), αυτή μπορεί μεν να είχε αποσυρθεί στην μονή αλλά συνέχιζε να προσπαθεί για την ειρήνη και την διατήρηση της ορθόδοξης πίστης στον ηπειρωτικό λαό. Άρα ο θάνατός της πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στο 1282-85, στο μέσον της βασιλείας του υιού της, και πριν την εμφάνιση του Καρόλου Ανζού στην Ήπειρο.

Άξιον αναφοράς είναι και το γεγονός της μη αλλαγής του ονόματος της Θεοδώρας, κάτι που δεν έχει επαρκώς μελετηθεί. Κατά την διάρκεια της εθελούσιας αφιέρωσης κάποιου στον μοναχισμό ο υποψήφιος αλλάζει συνήθως το όνομά του σηματοδοτώντας την νέα του πλέον ζωή. Εδώ δεν φαίνεται κάτι τέτοιο, αλλά διατηρείται το κύριο κοσμικό όνομα. Είναι πολύ πιθανόν λόγω της υπεροχής της ως βασίλισσας και λόγω της καταγωγής της αυτό να μην έγινε, χωρίς όμως να είμαστε βέβαιοι.

Αυτή την περίοδο θα δράσει στην Ήπειρο και ένα πρόσωπο που έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην εξέλιξη της μοναχικής ιστορίας της: ο Νείλος ο Εριχώτης ή Ιεριχώτης¹⁶³, που θα αποτελέσει τον σημαντικότερο εκπρόσωπο του μοναχικού κινήματος στην περιοχή.

Ο Νείλος ο Εριχώτης ή καλύτερα Νείλος Λάσκαρης ήταν ευγενής και καταγόταν από την οικογένεια των Λασκάρων¹⁶⁴ στην Κωνσταντινούπολη. Ήταν ανιψιός του Θεόδωρου Λάσκαρη και του εκθρονισθέντος από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο βασιλέως Ιωάννη Λάσκαρη από την Νίκαια. Δεν γνωρίζουμε αν το όνομα Νείλος ήταν το κοσμικό του όνομα, πιθανόν να το έλαβε κατά την κουρά του. Διάφορα έτη γέννησης έχουν προταθεί για τον Νείλο. Εάν η πιθανότερη ημερομηνία για τον θάνατό του όπως θα ερευνήσουμε παρακάτω είναι η 1η Ιανουαρίου 1336 και εάν δεχθούμε ότι πέθανε σε ηλικία 106 χρονών, το πιθανότερο έτος γέννησής του είναι το 1229. Έλαβε σπουδαία μόρφωση λόγω της καταγωγής του αλλά από μικρή

¹⁶³ Ευαγγέλου Γ., *Σταυροπήγια και εξαρχίες σε σχέση αλληλεξάρτησης: η περίπτωση της μονής Γηρομερίου*, Αθήνα 2016, 53.

¹⁶⁴ Ο βίος του οσίου Νείλου εμπεριέχεται στην ασματική ακολουθία του την οποία συνέταξε ο Ιώβ μοναχός, βλ. Αραβαντινός Π., «Περί του οσίου Νείλου του Εριχώτου», *Πανδώρα* 15 (1865) 470-474. Οικονόμου. *Αγιολόγιον*, 73. *Μέγας Συναξαριστής*, 8, Αθήνα 1990, 271.

ηλικία, όπως μας πληροφορεί ο βίος του, ποθούσε το μοναχικό σχήμα και εκάρη μοναχός στην μονή των Ακοιμήτων¹⁶⁵.

Γρήγορα όμως αναγκάζεται να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη, διότι πήρε ανοιχτή θέση κατά της συνόδου της Λυών (1274), δήλωσε την αποστροφή του στις ενωτικές διαθέσεις του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και συμπορεύτηκε με τους αντιφρονούντες¹⁶⁶. Όμως ο πιο σημαντικός λόγος της έξωσής του από την Κωνσταντινούπολη ήταν ο συγγενικός δεσμός με τα μέλη της οικογένειας των Λασκάρων, που πολέμησε ο Μιχαήλ Η΄. Εγκαταλελειμμένος σε μία βάρκα ως τιμωρία ο βιογράφος έπλευσε μέχρι το Άγιον Όρος, όπου εγκαταβίωσε στην μονή των Ιβήρων διακονών τρία χρόνια ως πορτάρης. Επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη μετά από τρία χρόνια, όταν αντιστράφηκε το κλίμα και την εξουσία είχε πλέον ο Ανδρόνικος ο Β΄ και έχαιρε πλέον σεβασμού λόγω των θέσεών του.

Ακολουθεί ένα διάστημα πολυετούς ιερής αποδημίας. Θα επισκεφθεί μονές στην Μέση Ανατολή, επηρεασμένος από τα ήθη της μονής Ακοιμήτων. Οδηγείται ύστερα από κακουχίες και δεινά στους Αγίους Τόπους και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή της Ιεριχούς από την οποία φαίνεται να λαμβάνει και το προσωνύμιο «ιεριχώτης». Στην περιοχή αυτή ο πενιχρός πλέον σαββαϊτικός μοναχισμός υφίσταται ακόμα παρά τις αντιξοότητες. Παρέμεινε για ένα διάστημα εκεί και γαλουχήθηκε με την ιδέα και το πνεύμα της υπεράσπισης της πίστεως. Περιπλανήθηκε στο Σινά και σε άλλα μοναστήρια της Ανατολής¹⁶⁷, ενώ μέσω των νησιών του Αιγαίου έφτασε στην Πελοπόννησο, αναζητώντας κατάλληλο τόπο για την παραμονή του και την άσκησή του.

Τέλος κατέληξε στην Ήπειρο¹⁶⁸ στην περιοχή της Βαγενετίας. Η περιοχή αυτή επεκτείνεται από την Χιμμάρα μέχρι τον ποταμό Αχέροντα περίπου στα όρια της σημερινής Θεσπρωτίας. Αρχικά ιδρύει το 14^ο αιώνα ένα μικρό ασκητήριο¹⁶⁹ στο οποίο μονάζει μόνος και, όταν συμπληρώνεται ικανός αριθμός μοναχών, ιδρύει νέα μονή επ' ονόματι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου¹⁷⁰. Το μέρος θα ονομασθεί Ιερομέρι και κατ' επέκταση Γηρομέρι.

¹⁶⁵ Η Μονή Ακοιμήτων που έχει ιδρυθεί από τον Αλέξανδρο ακοίμητο, βρίσκεται εκτός Πόλεως, (σήμερα Cubuklu), στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου και λειτουργούσε ακόμα σε εκείνη την εποχή: *Θ.Η.Ε.* I (1968) 1216-1217.

¹⁶⁶ Η συγγένειά του με την οικογένεια των Λασκάρων και πιθανόν με τον Ιωάννη Λάσκαρη, που ο Μιχαήλ Η΄ του υφάρπαξε τον θρόνο, δημιούργησε αισθήματα μίσους στον τελευταίο και αποτέλεσε την αφορμή για την φυγή του. Βλ. Βρανούσης Λ., «Γηρομερίου μονή», *Θ.Η.Ε.* IV (1964) 498. Ostrogorsky, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, III, 128-129.

¹⁶⁷ Η παραμονή του Αγίου Νείλου στους Αγίους Τόπους πρέπει να διήρκεσε περίπου 31 έτη. Εκεί γνώρισε το μοναστικό τυπικό της περιοχής. Βλ. Thomas-Constantinides-Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Dumbarton Oaks, Washington 2000, 1300.

¹⁶⁸ Nicol, *Δεσποτάτο Ηπίου*, 340-341.

¹⁶⁹ Οικονόμου Σπ., «Ή έν Θεσπρωτία Σταυροπηγιακή μονή Γηρομερίου» *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 19 (1899) 452-456.

¹⁷⁰ Παναγιωτίδης Δ., «Το Γηρομέριον: σταυροπηγιακή μονή και εξαρχία εν Θεσπρωτία» *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 20 (1900) 23-24 και 29-32. Βρανούσης, *Γηρομερίου μονή*, 496-502.

Από τον *Μέγα Συναξαριστή*¹⁷¹ πληροφορούμαστε ότι υπάρχει μοναστηριακή προκατοίκηση του χώρου, που ανάγεται στα χρόνια του αυτοκράτορα Ηρακλείου γύρω στο 7^ο αιώνα, και καταστρέφεται την περίοδο της εικονομαχίας. Αυτή την άποψη έρχονται να ενισχύσουν τα διάφορα αρχαιολογικά ευρήματα, ελλείψει όμως σχετικών ιστορικών πηγών. Ένα βυζαντινό νόμισμα που ανακαλύφθηκε κατά τις τελευταίες εργασίες στην μονή την συνδέει με τον 10^ο αιώνα, ενώ ένας διπλός πέλεκυς της εποχής του χαλκού μας προμηνύει την ανθρώπινη δράση στην περιοχή ήδη από τα προϊστορικά χρόνια.¹⁷²

Διάφορες εικασίες επίσης έχουν προταθεί και για το όνομα Γηρομέρι¹⁷³, το οποίο μπορούμε να το συναντήσουμε και ως Ιερομέρι, Ιερομύρι ή Γερομέρι¹⁷⁴. Ορισμένοι συνδυάζουν το όνομα με την ίδρυση της μονής, ότι δηλαδή ο τόπος εκείνος ονομάστηκε Γηρομέρι από το μοναστήρι ως ιερός τόπος. Η ονομασία όμως της περιοχής προϋπήρχε της μονής ή της έλευσης του οσίου Νείλου, διότι αναφέρεται από αυτόν στην διαθήκη του ως τοπωνύμιο. Πιθανόν η ονομασία να είναι σλαβικής προέλευσης από τα στοιχεία «γκρο» και «μερ» που σημαίνει θαυμαστό σπήλαιο. Αν ισχύει αυτό, η σημερινή ονομασία είναι εξελληνισμός της. Η άποψη επίσης ότι η λέξη Γηρομέρι συνδέεται με κάποιο αρχαίο ιερό του «μηρίου» Διός από την παραφθορά της λέξεως Ιερομύρι, παρά τις νέες αρχαιολογικές έρευνες για προκατοίκηση, δεν βρίσκει πολλούς εκφραστές.

Από το καθολικό της μονής μπορούμε να καταλάβουμε καλύτερα την πνευματική εξέλιξη της μονής. Ο κυρίως ναός μπορεί να είναι κτίσμα του 1568, ευγενή χορηγία του Βοεβόδα της Βλαχίας Αξιώτη, αλλά το ιερό βήμα είναι του 14^{ου} αιώνα της εποχής του Νείλου, πολύ προγενέστερο του υπολοίπου κτίσματος¹⁷⁵. Το μοναστήρι έγινε τόπος ασκήσεως και πνευματικής καλλιέργειας της περιοχής, φυτώριο νέων μοναχών που επιθυμούν την άσκηση. Εκεί μαθητεύει ο Νήφων, που έρχεται στην μονή για την χειροτονία του Νείλου, όπως διαβάζουμε στο συναξάρι του, και πιθανόν μετά τον θάνατό του Νείλου ή λίγο πιο πριν, την εγκαταλείπει για το Άγιον Όρος¹⁷⁶.

Υπάρχουν επίσης και αρχαιολογικά τεκμήρια που παραπέμπουν στην σύνδεσή της μονής με τους αγίους τόπους, όπως η εικόνα της Παναγίας Ορηχιώτισσας. Είναι εικόνα τύπου Οδηγήτριας, αμφιπρόσωπη με την πίσω παράσταση τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο, την οποία ο Νείλος πιθανόν μετέφερε από τους Αγίους Τόπους ή φιλοτεχνήθηκε αργότερα, όταν ήταν νωπή ακόμη η μνήμη της παρουσίας του στην μονή. Σύμφωνα μάλιστα με νεώτερες έρευνες η εικόνα χρονολογείται από τον 14^ο αιώνα¹⁷⁷ και πιθανόν να φιλοτεχνήθηκε στα Ιωάννινα, ενώ σύμφωνα με άλλες

¹⁷¹ *Μέγας συναξαριστής*, 8, 272.

¹⁷² *Προσκυνητάριον Ιεράς Μονής Γηρομερίου*, Γηρομέρι 2008, 29.

¹⁷³ Μπέτη Στ. «Γερομέρι ή Γηρομέρι», *εφ. Προϊνός Λόγος*, Ιωάννινα 2002.

¹⁷⁴ Κιτσού Α., *Θεσπρωτική γη*, Αθήνα 1977, 26. *Προσκυνητάριον Ιεράς Μονής Γηρομερίου*, 13-14.

¹⁷⁵ Τσιουρή Ι., *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Γηρομερίου Θεσπρωτίας (1577-1590)*, Αθήνα 2011, 21.

¹⁷⁶ *Μέγας Συναξαριστής*, 6, 192.

¹⁷⁷ Παπαδοπούλου Β., «Αμφίγραπτη εικόνα του 14^{ου} αιώνα στη μονή Γηρομερίου Θεσπρωτίας», *Βυζαντινά* 25 (2005) 375-389.

απόψεις είναι του ιδίου έτους, αλλά φιλοτεχνημένη στην Θεσσαλονίκη. Υπάρχει μάλιστα στο κειμηλιαρχείο της μονής Βλατάδων μία πανομοιότυπη εικόνα.

Οι πηγές για την μελέτη τόσο του Νείλου όσο και του μοναχικού βίου της μονής την περίοδο αυτή είναι δύο. Η πρώτη είναι ο βίος του, και η δεύτερη είναι η διαθήκη του, που συντάσσεται από το ίδιο, λίγο καιρό πριν τον θάνατό του.

Ο βίος χρονολογείται περίπου τον 14^ο αιώνα και εντάσσεται στην ασματική ακολουθία του Νείλου, την οποία συντάσσει ο μοναχός Ιώβ. Φαίνεται να είναι το ίδιο πρόσωπο που γράφει και τον βίο της Θεοδώρας της βασίλισσας της Άρτας. Το συναξάρι όμως δηλαδή ο βίος του που εντάσσεται μέσα στην ασματική ακολουθία αποδίδεται σε κάποιον Ησαΐα μοναχό διάδοχό του στην ηγουμενία της μονής, τον οποίο θα δούμε εκτενέστερα μέσα από την διαθήκη του¹⁷⁸. Το κείμενο του βίου του 14^ο αιώνα παραδόθηκε μέχρι σήμερα σε ένα αντίγραφο ευρισκόμενο σε έναν δερματόδετο κώδικα, μέσα στον οποίο περιέχεται, πρώτον, «*ἡ Ἀκολουθία νεκρώσιμος εἰς μοναχούς*» και δεύτερον «*ἡ Ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου Νείλου*», και φαίνεται να χρονολογείται στον 16^ο αιώνα. Αν και οι τελευταίες σελίδες του κώδικα, και συνεπώς της Ακολουθίας, λείπουν, ο βίος ευτυχώς είναι πλήρης.

Το δεύτερο κείμενο, η διαθήκη του Νείλου, μας δίνει και αυτή πολλές πληροφορίες για την δράση του. Αντιγράφηκε σε τέσσερα αντίγραφα, εκ των οποίων σήμερα σώζεται μόνο ένα λόγω πυρκαϊάς στην βιβλιοθήκη της μονής, και χωρίζεται σε πέντε τμήματα¹⁷⁹. Μέσα από αυτό το κείμενο αντλούμε πληροφορίες για τον ιστορικό περίγυρο, τα πρόσωπα και την πολιτική –στρατιωτική κατάσταση της εποχής. Αναφέρεται στην ζωή του και στην σφοδρή του επιθυμία να ενδυθεί το μοναχικό σχήμα, στις κακουχίες που πέρασε, τα μέρη που επισκέφθηκε, την ίδρυση της μονής του και την πρώτη λειτουργία της.

Το πρώτο εισαγωγικό τμήμα περιέχει εικόνες από το βιβλίο της Γενέσεως της Παλαιάς Διαθήκης και συγκεκριμένα από το προπατορικό αμάρτημα και την θνητότητα του ανθρώπου κάνοντας μία συνεπαγωγή μυστικής προαγγελίας του δικού του θανάτου. Εκθέτει το σχέδιο της διαθήκης και αναφέρεται στην υπεράσπιση της πίστεως. Σημαντική είναι η αναφορά περί των αγώνων, που ο ίδιος έδωσε για την υπεράσπιση της πίστεως εναντίον της ένωσης των εκκλησιών και για τους οποίους υπέστη διάφορα δεινά. Μέσα στο κείμενο φαίνεται και η στάση της μονής περί του ησυχαστικού κινήματος, υπέρ φυσικά του Γρηγορίου Παλαμά και της διατυπωθείσης θεολογίας του και εναντίον του Βαρλαάμ του Καλαβρού και του Ακυνδίνου.

Διαφαίνεται ξεκάθαρα στον βίο όπως και πολλαχού στον μοναχικό κόσμο η αντίληψη των μοναχών για αγωνιστικότητα σε θέματα πίστεως και ιδιαίτερα στα σοβαρά θεολογικά ζητήματα της ορθότητας του δόγματος. Η μέχρι θανάτου μάλιστα αφιέρωση, η αντιπαλότητα ακόμα και προς την κρατική εξουσία, η ενδόμυχη δικαίωση για τα έργα τους, είναι στοιχεία που δείχνουν την ποιότητα του μοναχικού βίου.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Γιαννούλης, *Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου*, 108-109.

¹⁷⁹ Osswald B., «Το Συναξάριον και η Διαθήκη του Οσίου Νείλου Εριχώτου, ιδρυτή της Μονής Γηρομερίου, και η αξία τους για την ιστορία της μεσαιωνικής Ηπείρου (ΙΔ' αιώνας)», *Θεσπρωτία Ι* (2019) 22. Thomas-Constantinides-Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 1396-1403.

¹⁸⁰ Osswald, *Συναξάριον και Διαθήκη Νείλου*, 525.

Το δεύτερο τμήμα αποτελεί μία ανοιχτή καταδίκη των ενωτικών συνόδων και των αποφάσεών τους. Είναι ουσιαστικά μία εκτενής έκθεση της πίστεως χωρίς ιδιαίτερα ιστορικά και θεολογικά στοιχεία. Επισημαίνεται το σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως και ο πρόσθετος όρος του «*Filioque*» και επαινείται η προσκύνηση των εικόνων.

Ακολουθεί το τρίτο τμήμα που είναι και το σημαντικότερο. Από αυτό αντλούμε τις περισσότερες ιστορικές πληροφορίες. Γίνεται αναφορά στην ζωή του Νείλου τα ταξίδια και την δράση του. Υπάρχει σαφώς και εδώ μία μικρή αναφορά στο ανθενωτικό του πνεύμα. Εδώ έχουμε αναφορές σε ονόματα. Παρατηρούμε την δράση των μοναχών Καλλίνικου και Γεράσιμου που συνέβαλαν τα μέγιστα στην ανοικοδόμηση της μονής. Μάλιστα σε αυτούς παραχωρείται το δικαίωμα της εγκατάλειψης της μονής, όποτε χρειασθεί ή αν το επιθυμούν. Προτείνεται από μέρους του Νείλου ο μοναχός Ησαΐας (που είδαμε παραπάνω στην συγγραφή του βίου του) να τον διαδεχθεί στην ηγουμενία¹⁸¹.

Επιπλέον περιλαμβάνει ορισμένους κανόνες για τους μοναχούς. Ορίζει ποινές για τους ανυπάκουους μοναχούς μέχρι και διωγμό. Υπαγορεύει οι μοναχοί της μονής να προσεύχονται για τον στρατό και για το κράτος. Ζητά συγχώρεση από όλους τους χριστιανούς μοναχούς και λαϊκούς και υποδεικνύει τον τόπο της ταφής του στην μονή που εργάστηκε. Απευθύνει και ο ίδιος τη συγχώρησή του προς όλους. Τέλος ιδιαίτερο στοιχείο αναφοράς είναι η κατάρα την οποία απευθύνει σε όποιους δεν σεβαστούν την διαθήκη του και καρπωθούν την περιουσία της μονής.

Το τρίτο τμήμα έχει αναφορά και σε πρόσωπα που δεν είναι μοναχοί, αλλά σχετίζονται με την μονή. Αυτά μπορεί να είναι πολιτικά, στρατιωτικά ή πρόσωπα της ευγενικής τάξεως. Βλέπουμε τον Ιωάννη Αψαρά, της γνωστής αρχοντικής οικογένειας των Αψαράδων¹⁸², που επευφημείται για την προσφορά του σε εργασίες στη μονή αλλά και για την δωρεά ενός αμπελιού προς αυτήν. Από την ίδια οικογένεια αναφέρεται και ο Νικόλαος Αψαράς ο οποίος μαζί με τον Αριστάρχη Καπανδρίτη¹⁸³, (τοπικοί άρχοντες), προστατεύουν την μονή¹⁸⁴.

Η οικογένεια Αψαρά, που αναφέρεται και στα Ιωάννινα στην επόμενη γενιά, πιθανώς κατάγεται από την περιοχή του Γηρομερίου, εάν δεχθούμε ότι έχει σχέση με τον «*πανευγενέστατον κύριον Ιωάννην Όψαρᾶν*» και τον «*πανευγενέστατον καβαλάριον κύριον Νικόλαον τὸν Ἀψαρᾶν*» της Διαθήκης. Αυτή η υπόθεση, είναι πολύ πιθανή, αφού το *Χρονικό των Ιωαννίνων*, που αναφέρει τους Αψαράδες στα Ιωάννινα για πρώτη φορά, μνημονεύει και την εγκατάσταση στην πόλη αριστοκρατών προερχόμενων από τη Βαγενετία. Ο «*πανευγενέστατος Κύριος Ιωάννης*

¹⁸¹ Osswald, *Συναξάριον και Διαθήκη Νείλου*, 526.

¹⁸² Περί της οικογένειας των Οψαράδων ή Αψαράδων βλ., Κορδώσης Μ., *Τα βυζαντινά Γιάννενα, κάστρο- Ξώκαστρο, Κοινωνία- Διοίκηση- οικονομία*, Αθήνα 2003, 178-179.

¹⁸³ Η οικογένεια Καπανδρίτη ή Κασσανδρίτη μαρτυρείται στην Ηπειρο από τον 12^ο αιώνα, βλ. Saradi H., , *Το βυζαντινό κατά τον 12^ο αιώνα κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, Αθήνα 1991, 375-404.

¹⁸⁴ Ευαγγέλου, *Σταυροπήγια και εξαρχές*, 56-57.

Ὁψαρᾶς» θα μπορούσε να ταυτισθεί με τον πρωτοβεστιάριο Ιωάννη Αψαρά, που μνημονεύεται σε μια επιστολή του Μαξίμου Μαργούνιου τον 16ο αιώνα¹⁸⁵.

Υπάρχουν και αναφορές προς τους Δεσπότες της Ηπείρου, τον Ιωάννη Ἀγγελό¹⁸⁶, ο οποίος είναι ο Ιωάννης Β΄ Ορσίνι, υιός του Ιωάννη Α΄ και της Μαρίας Ἀγγελίνας, και την σύζυγό του Άννα Παλαιολογίνα δούκισσα της Ηπείρου καθώς και στα παιδιά τους, διότι με τις ενέργειές τους συνέβαλαν σημαντικά στην προστασία και την ενίσχυση της μονής του Γηρομερίου. Ακολουθεί έπειτα το τέταρτο μέρος της επικύρωσης της διαθήκης και πέμπτο τμήμα της μνήμης της αντιγραφής της.

Αυτά τα δύο κείμενα είναι πολύ σημαντικά για άντληση πληροφοριών για την κοινωνική, πολιτική και μοναχική ζωή της περιοχής. Παρόλα αυτά όμως υπάρχουν κάποια ερωτήματα τα οποία χρήζουν διευκρίνισης: πού, πότε και από ποιους γράφτηκαν. Σίγουρα ο βίος γράφεται μετά από τον θάνατο του Νείλου. Πιθανόν να συντάσσεται αργότερα με την αγιοκατάταξή του και την συγγραφή της ασματικής ακολουθίας και η μεν ακολουθία συντάσσεται από τον μοναχό Ιώβ, ο δε βίος του από τον ηγούμενο Ησαΐα. Πότε όμως συντάσσεται η διαθήκη του; Στη διαθήκη, όπως είδαμε, μνημονεύεται ο Ιωάννης Β΄ Ορσίνι, που κυβέρνησε στην Ηπειρο από 1323-1335 ή 1337 (πιθανόν;), και η Άννα Παλαιολογίνα ως σύζυγος του Ιωάννου Β΄. Η πιθανή ημερομηνία του γάμου τους πρέπει να τοποθετηθεί μεταξύ των ετών 1326-27, πράγμα που σημαίνει ότι ο Νείλος ήταν εν ζωή αυτήν την περίοδο. Βεβαίως, το γεγονός ότι ο Νείλος μνημονεύει τα χρόνια εργασίας στη μονή και την ασθένειά του, μας οδηγεί σε μια μεταγενέστερη ημερομηνία της σύνταξης.

Στο συναξάρι αναγράφεται ότι ο Νείλος πεθαίνει 1^η Ιανουαρίου του 1336 και σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία ο Νείλος πρέπει να πέθανε ανάμεσα στα έτη 1335-1336, ενώ λίγο πριν τον θάνατό του, πιθανόν ένα έτος πριν, ίσως συνέταξε την διαθήκη, η οποία και επικυρώθηκε γύρω στο 1336. Από ποιον όμως επικυρώνεται η διαθήκη; Το κομμάτι που αφορά στην επικύρωση της παρούσης διαθήκης πρέπει να αποδοθεί στον Ιωάννη Β΄ Ορσίνι και όχι στον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο λόγω των βαρυσήμαντων τίτλων που αποδίδει το κείμενο όπως «*ἡ βασιλεία μου*», «*ἡ βασιλεία ἡμῶν*», «*ἡ δεσποτεία ἡμῶν*», τις οποίες συναντούμε συνήθως στα αυτοκρατορικά έγγραφα. Ο Ανδρόνικος Γ΄ πράγματι επισκέφθηκε την Ήπειρο το 1337 για ένα μικρό διάστημα της βασιλείας του¹⁸⁷ κατά την διάρκεια εκστρατείας του στην περιοχή.¹⁸⁸

Σχετικά με τη χρονολόγηση του θανάτου του Ιωάννη, ο οποίος, κατά τον Νικηφόρο Γρηγορά, δολοφονήθηκε από τη σύζυγό του Άννα, προτάθηκαν διάφορες ημερομηνίες μεταξύ του 1333 και του 1337.¹⁸⁹ Ο Ιωάννης ήταν ο συγγραφέας της

¹⁸⁵ Τούρτα Α., «Νεκτάριος και Θεοφάνης οι Αψαράδες και η μονή του Προδρόμου στο Νησί των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980) 68-69.

¹⁸⁶ Βλ. Nicol, *Δεσποτάτο Ηπείρου*, 341. Ασωνίτη Σ., *Το νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο μεσαίωνα, κομητεία Κεφαλληνίας, δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα 2005, 101-110. Thomas Constantinides, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 1300.

¹⁸⁷ Thomas Constantinides, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 1584-85.

¹⁸⁸ Osswald, *Συναξάριον και Διαθήκη Νείλου*, 527-528.

¹⁸⁹ «ὁ δὲ τῶν Αἰτωλῶν τε καὶ τῶν Ἀκαρνάνων ἀρχηγὸς Ἰωάννης ὁ κόντος θανάτῳ βιαίῳ τοῦ ζῆν ἀπῆλλαξε.... βιαίως καὶ οὗτος τοῦ ζῆν ἀπερράγη, φάρμακον παρασχούσης λαθραῖον αὐτῷ τῆς συζύγου.» : Niebuhrii B., *Nicephori Gregorae Byzantinae Historiae*, Bonnae, XI, 536. Σακκελαρίου, *Ήπειρος*, 209.

επικύρωσης και συνεπώς ήταν ακόμα εν ζωή τον Δεκέμβριο του 1336 και πιθανότατα πέθανε στις αρχές του 1337, πριν από τον ερχομό του βυζαντινού στρατού και γι' αυτό επικυρώνει την διαθήκη.

Παράλληλα υπάρχει και μία άλλη μαρτυρία άξια αναφοράς για την μονή. Είναι ένα χρυσόβουλλο του 1568 που εκδίδει ο ηγεμόνας της Βλαχίας Πέτρος ο Νεότερος στο οποίο αναφέρεται ο Νείλος αλλά και ο κράλης Στέφανος. Πιθανόν πρόκειται για τον Στέφανο Δουσάν, ο οποίος στο πλαίσιο της επεκτατικής του πολιτικής κατέλαβε την Ηπειρο το 1348 και ονόμασε τον εαυτό του βασιλέα της Σερβίας και Ρωμανίας. Τότε ήταν που ευεργέτησε την μονή Γηρομερίου.

Τέλος το κείμενο της διαθήκης αναπτύσσει ένα λεξιλόγιο τίτλων και αξιωμάτων πολύ σημαντικό για την έρευνά μας¹⁹⁰. Λέξεις όπως δεσπότης, βασιλέας, δούκας, άρχοντες κ.ά. ενισχύουν την πεποίθηση της κοινής συμπόρευσης της επίσημης εκκλησίας με την κρατύνουσα εξουσία. Επιπλέον η συνεχής μνημόνευση αρχοντικών οικογενειών, όπως των Αψαράδων κ.ά., αυτό επιβεβαιώνει. Υπάρχει σαφώς και η αναφορά του Νείλου στην διαθήκη, σύμφωνα με την οποία οι μοναχοί θα πρέπει να προσεύχονται για τους βασιλείς και την κρατική εξουσία, κάτι το οποίο αποτελεί παράδειγμα και της επίσημης εκκλησίας.¹⁹¹

1.3. Ο μοναχισμός μέσα από τα έργα του Ιωάννη Απόκαυκου.

1.3.1 Ιωάννης ο Απόκαυκος.

Ένας εκ των λογιότερων εκκλησιαστικών ανδρών του 12^{ου} και των αρχών του 13^{ου} αιώνας στην αυτοκρατορία ήταν ο Ιωάννης Απόκαυκος.¹⁹² Έδρασε κυρίως στην περιοχή της δυτικής Ελλάδος και πιο συγκεκριμένα στο Δεσποτάτο της Ηπείρου. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου έλαβε πλούσια εκπαίδευση στα θεολογικά γράμματα και την θύραθεν παιδεία. Οι πληροφορίες για την οικογένειά του είναι συγκεχυμένες. Το 1187 χειροτονήθηκε διάκονος και ακολούθησε τον θείο του,

¹⁹⁰ Osswald, *Συναξάριον και Διαθήκη Νείλου*, 528-530.

¹⁹¹ Ο βίος και η διαθήκη του Νείλου δημοσιεύεται για πρώτη φορά από τον Αραβαντινό στο περιοδικό *Πανδώρα* στην Αθήνα το 1864-95. Αργότερα δημοσιεύεται η διαθήκη και άλλα άρθρα για την μονή στην Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως από τον Μητροπολίτη Αμασειας Άνθιμο Αλεξούδη, τον Φιλόθεο Γεωργιάδη τον Παναγιωτίδη Δημήτριο και Οικονόμου Σπυρίδωνα. Από τους νεώτερους ερευνητές που ασχολήθηκαν με τα κείμενα αλλά και την ιστορία της μονής είναι ο Λεάνδρος Βρανούσης, Βασίλης Κρασίτης, ο Καρατζαλής και Φώτιος Οικονούμου. Επίσης εμφανίστηκαν αξιόλογες νεότερες εκδόσεις, όπως η έρευνα του 2008 της Παναγιώτας Ευαγγέλου για την αλληλογραφία της μονής με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, τα άρθρα του Π. Δημητρακόπουλου για την μονή και του Γιάννη Τσουρή για το διάκοσμο της μονής. Το 2016 δημοσιεύεται η πολλή σημαντική έρευνα της Ευαγγέλου Γιούλη για την μονή και επίσης το άρθρο του Brendan Osswald το 2019 στα πρακτικά του ιστορικού και αρχαιολογικού συνεδρίου για την Θεσπρωτία.

¹⁹² Λαμπρόπουλος Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος: συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του*, Αθήνα 1988, 39. Τωμαδάκης Ν., *Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου και του βασιλείου της Νίκαιας*, Θεσσαλονίκη 1993, 21-58.

Κωνσταντίνο Μανασσή στη Ναύπακτο. Παράλληλα με την εκκλησιαστική πορεία έλαβε και άλλα αξιώματα, όπως του πατριαρχικού εξάρχου και του νοταρίου. Σημαντική επίσης ήταν η συνεργασία του με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ξιφιλίνο¹⁹³. Γύρω στο 1200 ο Ιωάννης χειροτονήθηκε επίσκοπος στην Κωνσταντινούπολη και τοποθήθηκε μητροπολίτης Ναυπάκτου, μέχρι και την αναγκαστική του παραίτηση (περίπου 1230).

Ο Απόκαυκος ήταν μία πολύ ισχυρή προσωπικότητα που δεν δίσταζε να συγκρουστεί με την πολιτική εξουσία και τον πατριαρχικό θρόνο, που είχε μεταφερθεί λόγω της λατινικής κυριαρχίας στην Νίκαια. Με την δυναμική που τον χαρακτήριζε, κατόρθωσε να επιβάλει την πνευματική επικράτηση του κράτους της Ηπείρου έναντι της Νίκαιας με την επιβολή επισκόπων στις καταληφθείσες απ' αυτό περιοχές. Αυτή η πολιτική του οδήγησε σε ρήξη των σχέσεων των δύο εκκλησιών, Ηπείρου και Οικουμενικού Πατριαρχείου (Νικαίας), το οποίο τον κατηγόρησε για αντικανονικές και παράνομες χειροτονίες.

Τα έργα του είναι: Θεολογικά δοκίμια, φιλοσοφικά έργα, επιστολές, νομικά συγγράμματα κ.ά.¹⁹⁴ Οι αναφορές του στους αρχαίους Έλληνες και εκκλησιαστικούς συγγραφείς είναι υποδειγματικές. Η γλώσσα του είναι λόγια, μεστή, με συχνές αρχαιοπρεπείς εκφράσεις, και το ύφος σοβαρό. Στις επιστολές του αναφέρεται σε πολλές πτυχές του τότε κοινωνικού βίου, ενώ δίνει πνευματικές παραινέσεις και νουθεσίες μέχρι επιτακτικές απαιτήσεις, διαταγές, επιθυμίες και ικετευτικές παρακλήσεις. Παραλήπτες εμφανίζονται πολλοί, από αυτοκράτορες, πατριάρχες και αρχιερείς μέχρι απλοί μοναχοί και άνθρωποι των επαρχιών του.¹⁹⁵

Το 1225 κινείται παρασκηνιακά για την στέψη του Θεοδώρου Α' Δούκα σε αυτοκράτορα στην Θεσσαλονίκη από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Δημήτριο Χωματηνό¹⁹⁶. Επεμβαίνει στις κρατικές υποθέσεις, διατηρεί σχέσεις με υψηλούς αξιωματούχους και ρυθμίζει καταστάσεις. Το 1230 μετά την ήττα του Θεοδώρου στην Κλοκοτνίτσα εγκατέλειψε τον θρόνο του. Παραιτήθηκε και εγκαταβίωσε μέχρι το τέλος της ζωής του στην μονή Κοζύλης πλησίον της Νικοπόλεως της Ηπείρου λαμβάνοντας το μοναχικό σχήμα και το όνομα Ιωαννίκιος.¹⁹⁷ Πεθαίνει γύρω στο 1234 στην ίδια μονή αφήνοντας πίσω ένα σημαντικό έργο και μία σπουδαία παρακαταθήκη.

1.3.2. Ο μοναχισμός μέσα από τα έργα του.

Ο Ιωάννης Απόκαυκος ήταν θιασώτης της μοναχικής ζωής και πολιτείας. Αυτό φαίνεται από τις πολλές αναφορές του στα του μοναχικού βίου θέματα, κάτι

¹⁹³ Δελημάρης Ι., *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, Ναύπακτος 2000, 13.

¹⁹⁴ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 58.

¹⁹⁵ Τα έργα του περιλαμβάνονται στους εξής κώδικες: Petropolitanus Graecus CCL 250, Petropolitanus Graecus CCLI 251, Hierosolymitanus 276, Barroccianus Graecus 131, Vaticanus Graecus 1891 και Mosquensis 240 και 250. Δελημάρης, *Πατέρες δυτικής Ελλάδος*, 17.

¹⁹⁶ Nicol, *Δεσποτάτο Ηπείρου*, 13. Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, 14-15.

¹⁹⁷ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 88. Δελημάρης Ιερ., *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, επ. 1, 17.

που αντανακλά και την σπουδαία θεολογική του μόρφωση. Σε επιστολή του γύρω στο 1219 στον Μιχαήλ Χωνιάτη, μητροπολίτη Αθηνών, ο Απόκαυκος κάνει εκτενέστερη αναφορά στην μοναχική ζωή. Εξαίρει τη νηστεία, την λιτότητα, την ξηροφαγία και την ολιγάρκεια¹⁹⁸. Κατ' αυτόν η λιτότητα στην διατροφή και η υποταγή του ανθρώπου και στην προκειμένη περίπτωση του μοναχού στη νηστεία βοηθούν στην αποταγή των παθών. Δίδει ως παράδειγμα την ασκητική αυστηρότητα και το λιτοδίαιτο του ανδρός. Στην ίδια επιστολή για τον ανωτέρω σκοπό μνημονεύει χωρία του αποστόλου Παύλου¹⁹⁹, καθώς και αρχαίων φιλοσόφων, όπως του Πλάτωνος και του Αριστοτέλη.

Η μεγάλη διαμάχη ανάμεσα στον Ιωάννη Απόκαυκο και το Οικουμενικό Πατριαρχείο επηρέασε και τον μοναχισμό της περιοχής όπως διαφαίνεται από μία επιστολή του το έτος 1215 «πρός τόν ἁγιώτατον Πατριάρχην». Μέσα σ' αυτήν δηλώνει την πικρία και την θλίψη του στον πατριάρχη Θεόδωρο για την άρση της πατριαρχικής εξουσίας από τις σταυροπηγιακές μονές της Ηπείρου, καθώς είχε ανατεθεί σε αυτόν η επίβλεψη και φροντίδα τους από τον πατριάρχη Ιωάννη Ι'.²⁰⁰ Επικρίνει ταυτόχρονα τις ενέργειες του πατριάρχη για παραχώρηση της εξουσίας σε κάποιον διάκονο Σαμψών Βασιλάκο, ο οποίος κερδοσκοπεί σε βάρος των υπηκόων, καθώς και για την επίβλεψη των μονών στη Βαγενετία²⁰¹ σε κάποιον μοναχό Νίκωνα²⁰², ο οποίος με παράνομο τρόπο παρακάμπτει τον οικείο επίσκοπο συμπεριφερόμενος με θράσος έχοντας παρανοϊκές διεκδικήσεις. Σε επιστολή του μάλιστα το ίδιο έτος προς τον χαρτοφύλακα Νικαίας, Μετρητόπουλο αναπολεί τις ωραίες στιγμές, όταν είχε τον έλεγχο των μονών²⁰³. Ξεκαθαρίζει ότι επιδιώκει μόνο σύμπνοια και συνεργασία μεταξύ των Ελλήνων τώρα που η βασιλεύουσα πόλη είναι υπό λατινική κατάκτηση κάτι που φαίνεται από αντίστοιχες επιστολές του ίδιου έτους

¹⁹⁸ Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, επ. 39, 130: «οἱ τὴν ἐπαινετὴν ἐγκράτειαν μετερχόμενοι καὶ κοιλίαν καταργοῦντες καὶ βρώματα ὡς φησὶν ποῦ ὁ Νυσσαῖων, τῇ ὀλιγαρκείᾳ τὴν τῶν ἀγγέλων ἀσιτίαν ἀπομιμούμενοι, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος, οὐπὲρ οὐδὲν ἀθλιώτερον ἢ γῆ τρέφει... ὁ λογικὸς διὰ τὴν ἐνοικοῦσαν αὐτῷ τοιαύτην ψυχὴν, ἕως τὸ λέμμα φορεῖ τὴν ἔξω ταύτην τοῦ σαρκίου περιβολήν...».

¹⁹⁹ Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, επ. 39, 132: «ὃν ἀριθμεῖ Παῦλος».

²⁰⁰ «ἦν μοι δέδωκεν ἐξουσίαν τῶν παρ' ὑμῖν πατριαρχικῶν μοναστηρίων καὶ λοιπῶν ἱερῶν τοιούτων δικαίων ὁ τῆς ὁσίας μνήμης ἁγιώτατος πατριάρχης κυρ. Ἰωάννης ὁ Καματηρὸς» καὶ «ἀλλὰ τὴν μὲν ἀφ' ἡμῶν μετέθεσιν τοῦ ἱεροῦ ἐνεργήματος πρὸς τὸν Σαμψὸν μετεβίβασε..», «καὶ τὸ ἔνταλμα τὴν ἡμετέραν ἐπὶ τοῖς μοναστηρίοις ἐπισκοπὴν»: Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, επ. 2, 46-47.

²⁰¹ Η εξουσία της Βαγενετίας που ανατίθεται στον μοναχό Νίκωνα συνδέεται με το μοναστήρι του Γηρομερίου που ιδρύεται αργότερα και ήταν η έδρα της, Ευαγγέλου, *Σταυροπήγια και εξουσίες*, 56. Μπαρά Β., Πατριαρχική εξουσία Γηρομερίου, *Ηπειρωτική εστία* 14 (1953) 574-580.

²⁰² «Ἐπαύξων δὲ ὁ Νίκων οὗτος τὸ αὐθάδες ἑαυτοῦ καὶ τὸ τῆς ἐπισκοπικῆς χειρὸς παντελῶς ἀφηνιαστικὸν καὶ ἀπόστοργον καὶ τοῦτον τὴν σὴν μεγαλειότητα προσητήσατο, ἐξουσίαν τῶν ἐν Βαγενετίᾳ μονῶν...»: Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, επ. 2, 49.

²⁰³ «τοῦτο δὲ τὸ εἰς ὑμᾶς καινοτόμημα· ἡ ἐξουσία τῶν πατριαρχικῶν μονῶν ἀνετέθη μοι παρὰ τοῦ ἐν τῇ βασιλευσῇ ἁγιωτάτου ἐκείνου πατριάρχου κυρ. Ἰωάννου τοῦ Καματηροῦ, καὶ ἔχω ταύτην ἕως καὶ νῦν οὐ παρακερδαίνων ἐκ τῶν μονῶν... ταύτην τὴν χάριν ἢ δωρεὰν ἢ δεσποτικὴ ἐξουσία πρὸς Σαμψὸν μετεβίβασε· Σαμψὸν ἐκείνον, ὃ ἄνδρα μεν ὀλίγον, ἢ φύσις ἐπλάσατο...»: Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, επ. 3, 51-52.

τόσο «πρὸς τὸν Ἰωάννην»²⁰⁴ ὅσο και «πρὸς τὸν λογαριαστὴν τὸν δισύπατον κυρ Γεώργιον»²⁰⁵.

Ἡ συνεχὴς αναφορὰ στα μοναστήρια και στους μοναχοὺς πιστοποιεῖ ὅτι ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την ασκητικὴ ζωή. Χαρακτηριστικά, στο επιστολικό του ἔργο και τις συνοδικές εκκλησιαστικές πράξεις μνημονεύει πάνω ἀπὸ δέκα μοναχοὺς για διάφορες περιπτώσεις, ἄλλοτε με επικριτικό και ἄλλοτε με επαινετικό σκοπό. Επιδεικνύει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις μονές και τα εκκλησιαστικά ἱδρύματα. Σε ἀπλές επιστολές πρὸς τρίτους αναφέρεται σε κάποιο μοναχικό παράδειγμα ἢ σε κάποια μονή. Μάλιστα σε ἐπιστολή ἀπευθυνόμενη σε ἀνώνυμο μοναχό, ὁ Ἀπόκαυκος συγκρίνει την ματαιότητα του κόσμου τούτου με τον ευμετάβλητο ιστό ἀράχνης. Μακαρίζει αὐτὸν τον ἀνώνυμο νέο μοναχό για την ἐπιλογή του να ἐνδυθεῖ το μοναχικό σχῆμα, νουθετώντας τον παράλληλα να παραμείνει σταθερός στο ἔργο της μοναχικῆς τελείωσης.²⁰⁶

Σημαντικὴ αναφορὰ ὑπάρχει σε ἐπιστολή του, το 1216, πρὸς τον μητροπολίτη Ἀθηνῶν Χωνιάτη για την μονὴ Προδρόμου²⁰⁷ στην περιοχή της Μουντινιτζής. Ἡ περιοχή αὐτὴ ἀνήκει στα ὅρια της μητρόπολης Ἀθηνῶν.²⁰⁸ Αναφερόμενος στον ηγούμενο ὡς Ερμή και στον μητροπολίτη Ἀθηνῶν ὡς ἥλιο²⁰⁹ δείχνει τις ἀγαστές σχέσεις ἀνάμεσα στους δύο ἄνδρες. Σχετικὰ με την μονή και τον ηγούμενο μαθαίνουμε και ἀπὸ κείμενα του Χωνιάτη²¹⁰. Μνημονεύεται ξανά το ἔτος 1222 σε ἐπιστολή «πρὸς τὸν ἐκεῖσε ἡγούμενο Ἀθανάσιον» μαζί με την συνάντηση των δύο ἀρχιερέων.²¹¹

Εκτενὴς αναφορὰ γίνεται ἐπίσης στις μονές της Ἄρτας²¹² την περίοδο του 12^{ου} αἰῶνα, ἡ ὁποία ὑπῆρξε μία ἀπὸ τις κυριότερες πόλεις του Ἰλλυρικού. Ὁ Ἀπόκαυκος

²⁰⁴ «...ἀλλὰ καὶ προσαλείψατο ἦν μοι ἐξαρχίαν τῶν ἐνταῦθα πατριαρχικῶν μονῶν ὁ κατὰ Πόλιν ἐκεῖνος ἀγιώτατος πατριάρχης ὁ Καματηρός ἐχαρήσατο..» και «καὶ ἡ ἀφ' ἡμῶν πρὸς τὸν Σαμψὼν τῆς ἐξαρχίας μετὰθεσις, εἰ μὴ τε ὡς διδακτικωτέρῳ τῷ ἡμιανθρώπῳ τούτῳ...»: Δελημάρης, Ἀπαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου, ἐπ. 4, 53-54.

²⁰⁵ Δελημάρης, Ἀπαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου, ἐπ. 5, 54.

²⁰⁶ Δελημάρης, Ἀπαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου, ἐπ. 140, 325. Λαμπρόπουλος, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, 254.

²⁰⁷ Ἡ μονὴ Προδρόμου ἦταν σημαντικὴ, ἀφοῦ ἀποτελέσε χώρο συνάντησης και λήψης ἀποφάσεων. Σε αὐτὴν ἐγκαταβίωσε ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτης βλ., Λαμπρόπουλος, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, 102-103 και 158. Σε συνοδικὴ πρᾶξη 9 που θα ἐξετάσουμε παρακάτω μνημονεύονται μερικὰ ὀνόματα ηγουμένων ὅπως των Ἀθανάσιου και Μάξιμου.

²⁰⁸ «ἐν τῇ τοῦ προδρόμου ἐστηρικθῆις μονῇ...»: Δελημάρης, Ἀπαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου, ἐπ. 6, 58.

²⁰⁹ «μήποτε δὲ τῶ τῶν μοναζόντων ἀστέρι ἄλλῳ περιτυχόν, τῶν τοῦ σεμνείου ἀφηγουμένων Ἐρμῆν δὲ τοῦτον ἐγὼ κατανομάζω λαμπρόν...»: Δελημάρης, Ἀπαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου, ἐπ. 6, 58.

²¹⁰ Ὁ μητροπολίτης Μιχαὴλ Χωνιάτης δεν ἀπεδέχθη την πρόσκληση του Θεοδώρου Δούκα να ἐπισκεφθεῖ την Ἠπειρο, ἐπειδὴ φοβόταν για την λειψία της μονῆς Προδρόμου ἀπὸ τους Φράγκους των Ἀθηνῶν. Βλ. Κορδώσης Μιχ., *Ἡ κατάκτηση της νότιας Ἑλλάδος ἀπὸ τους Φράγκους*, Θεσσαλονίκη 1986, 140.

²¹¹ Δελημάρης, Ἀπαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου, ἐπ. 75, 224-225.

²¹² Nicol, *Δεσποτάτο Ἠπείρου*, 9 και 337. Ἐπίσης περὶ της μονῆς των Βλαχερνῶν βλ. Παλιούρας Ἀθ., «Οἱ Βλαχέρνες της Ἄρτας και το πρότυπό τους», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ἠπείρου* (1990) 163. Λιαρμακόπουλος Ἀλ., «Ἐξουσία και Ἰδεολογία στην πολιτικὴ και νομικὴ γραμματεία του Δεσποτάτου της Ἠπείρου, (1204-1215)», *Ἀρετὴν την Καλλίστην* (2021) 437. Λιαρμακόπουλος, «Εκκλησιαστικοὶ θεσμοὶ και νομικὴ φιλολογία στο «Δεσποτάτο» της Ἠπείρου», *Βυζαντιακά* 35 (2018-2019) 130-135.

αναφέρεται χαρακτηριστικά στη μονή Αγ. Νικολάου Άρτας σε επιστολή προς τον επίσκοπο Βουθρωτού Δημήτριο. Ομιλεί για την μάταιη συνάντηση που είχε ο Απόκαυκος με τον Θεόδωρο Κομνηνό για να τον πείσει να μην φορολογίσει την μητρόπολη Ναυπάκτου²¹³.

Η μονή των Βλαχερνών στην Άρτα²¹⁴ (όνομα που παραπέμπει στο ομώνυμο μοναστήρι στην Κωνσταντινούπολη από το οποίο φαίνεται να παίρνει το όνομά της) αναφέρεται σε μία συνοδική πράξη του έτους 1228, όταν μετατρέπεται από ανδρική σε γυναικεία²¹⁵. Η απόφαση αυτή της μητροπολιτικής συνόδου ήλθε ύστερα από απαίτηση της «κραταιᾶς Κομνηνῆς» ήτοι της Μαρίας Δούκαινας συζύγου του Θεοδώρου Α΄²¹⁶. Ίσως και το γεγονός ότι η μονή φιλοξένησε εξόριστες μοναχές από την Κωνσταντινούπολη κατά την διάρκεια της λατινοκρατίας, να έκανε την Μαρία Δούκαινα, να επιτείνει την αλλαγή καθεστώτος. Η μονή εξάιρεται για το μέγεθος, το κάλλος, την ομορφιά και την πνευματικότητά της. Για να υπάρξει θεολογικό έρεισμα και να δικαιολογήσει την απόφασή του, ο Απόκαυκος αριθμεί μία σειρά μονών στην Κωνσταντινούπολη, στις οποίες επεβλήθη αντίστοιχη μετατροπή²¹⁷. Υπάρχει και η άποψη ότι ο Απόκαυκος προβαίνει σε αυτήν την πράξη, για να εξάρει την ισοτιμία μεταξύ των δύο φύλων. Φαίνεται ότι η θέση της γυναίκας στην πόλη της Άρτας ήταν σε χαμηλότερο επίπεδο σε σχέση με την Κωνσταντινούπολη, κάτι που θέλει να διορθώσει.²¹⁸

Ιδιαίτερης σημασίας είναι και η μονή Περιβλέπτου²¹⁹. Πρόκειται για μοναστήρι κοντά στην πόλη της Άρτας που και αυτό έχει επηρεαστεί ως προς την ονομασία από το ομώνυμο μοναστήρι στην Κωνσταντινούπολη. Ο Απόκαυκος είχε μεγάλη αγάπη για την εν λόγω μονή, καθώς πάντοτε συνεδρίαζε σ' αυτήν με τα υπόλοιπα μέλη της μητροπολιτικής συνόδου και συχνά ησύχαζε σ' αυτήν. Σε επιστολή του «πρός τόν κραταίον Κομνηνόν» το 1222, ο Απόκαυκος από την Περιβλέπτο τον ενημερώνει για την ανάληψη από μέρους του των καθηκόντων του, και τον παρακαλεί για την επισκευή του επισκοπείου.²²⁰ Η εν λόγω μονή απαντάται

²¹³ «ἐν ταύτῃ τῇ μονῇ τοῦ παμμάκαρος ἁγίου Νικολάου μεσημβριάζοντα...»: Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απάκαυκου*, επ. 18, 82.

²¹⁴ Nicol, *Δεσποτάτο Ηπείρου*, 12, 337.

²¹⁵ Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απάκαυκου*, πρ. 23, 411: «καὶ τέως πρώτων τὴν κατὰ τὴν Ἄρταν κενώσασα τῆς Βλαχερνιτίσσης ὀνομαζομένην ἱερὰν μονὴν τῶν ἐνοικοῦντων αὐτῇ μοναχῶν, καὶ τούτους ἐν ἑτέραις μοναῖς ἀνδρῶν κατατάξασα... τὸ δὲ ῥῆθὲν κενωθὲν ἐκ κεκαρμένων γυναικῶν ἀνεπλήρωσεν».

²¹⁶ Σχετικά με την «κραταιά κομνηνή» βλ. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 130 και 284-286. Πρόκειται για την σύζυγο του Θεοδώρου Α΄ Μαρία Δούκαινα, αδερφή του νορμανδικής καταγωγής Ιωάννη Πετραλείφα.

²¹⁷ Η ανδρική μονή Δαλμάτου στην Κωνσταντινούπολη μετατρέπεται από ανδρική σε γυναικεία με απόφαση του πατριάρχη Ξιφιλίνου και της αδερφής του αυτοκράτορα Αλεξίου Αγγέλου. Η μονή Ζαούτζη μετατρέπεται σε γυναικεία, αλλά και η μονή Παναγίας Θηβών (Δεκάνης) σε γυναικεία μετά από επιθυμία της μητέρας του Θεοδώρου Α΄ βλ. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 285

²¹⁸ Κορδώση, *Μεσαιωνική Άρτα*, Άρτα 2011, 221.

²¹⁹ Παπαδοπούλου Β., «Η βυζαντινή μονή Παναγίας Περιβλέπτου, Συμβολή στην μνημειακή τοπογραφία της βυζαντινής Άρτας», *Δελτίον της χριστιανικής Αρχαιολογικής εταιρείας* 26 (2005) 283-302.

²²⁰ Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απάκαυκου*, επ. 68, 202: «καὶ αὐτῷ ζῶ κατακείμενος ἐν τῇ μονῇ τῆς Περιβλέπτου».

και σε άλλες επιστολές του επόμενου έτους (1223), «πρός τούς πρεσβυτέρους Ἄρτης» και «πρός μεγαλοδοξοτάτοις Ἀρτηνοῖς»²²¹ στις οποίες φαίνεται ο σημαντικός ρόλος της. Πολλές από τις συναντήσεις του Απόκαυκου με ανθρώπους για την επίλυση διαφορών γίνονταν σ' αυτήν. Υπήρχε άλλωστε η συνήθεια πολλών ανθρώπων της εποχής να καταφεύγουν στα εκκλησιαστικά όργανα για την δικαίωσή τους.²²² Σε συνοδική πράξη του έτους 1222, αναφέρεται ότι η σύνοδος συνεδρίασε στην συγκεκριμένη μονή και εξέτασε τα κανονικά παραπτώματα ενός μοναχού με το όνομα Σπίγγης²²³. Στις προαναφερόμενες επιστολές αναφέρονται και οι ποινές προς διακόνους για παραπτώματα, στα οποία υπέπεσαν.

Ο Απόκαυκος ενδιαφέρεται όχι μόνο για τις μονές της Ηπείρου αλλά και για τις μονές που υπόκεινται μεν στην εξουσία του Δεσποτάτου, αλλά δεν ανήκουν στην στενή γεωγραφική ηπειρωτική περιφέρεια. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του στην μονή Ελεούσης²²⁴ στην Κλεισούρα στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας²²⁵. Στην παρούσα συνοδική πράξη ο Απόκαυκος αναθέτει την εφορεία της μονής στον ευνούχο Γεώργιο Τσιμισχή ύστερα από σπατάλη και απώλεια χρημάτων από το προηγούμενο καθεστώς. Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για ένα ιδιότυπο μοναστήρι ευνούχων,²²⁶ αλλά, αν ισχύει αυτό, τότε είναι το μοναδικό στο χώρο της δυτικής Ελλάδος²²⁷. Στη ίδια περιοχή βρίσκεται και η μονή Σωτήρος των Σφετών²²⁸. Σε επιστολή του το 1229 προς τον επίσκοπο Βονδίτης, ο Απόκαυκος επιδιώκει τον έλεγχο των οικονομικών της μονής και την κάρπωση των εσόδων της. Διατάσσει τον επίσκοπο και τον καστροφύλακα της πόλης να επιληφθούν της καταστάσεως. Παρομοίως και η μονή της Θεοτόκου Μυροδοτούσης²²⁹. Στην ίδια επιστολή ο Απόκαυκος ενημερώνει τους επισκόπους της περιοχής του για τις «εἰς ἐπίσκοπον» χειροτονίες των επισκόπων Βονδίτης και Βελλάς, οι οποίες έλαβαν χώρα στην ως άνω μονή²³⁰.

²²¹ «ἦλθαν ἅπαζ εἰς τὴν Περιβλεπτον καὶ ἀπένειμόν μοι ψιλὴν προσκύνησιν» καὶ «καὶ διότι ἦλθον καὶ εἶδόν με εἰς τὴν Περιβλεπτον...»: Δελημάρης, *Ἀπαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου* επ. 92 καὶ 93, 256-57.

²²² Κορδώσης Μ., *Μεσαιωνικὴ Ἄρτα τοπογραφία κοινωνία*, ΙΔ, 102 (2011) 231.

²²³ «ἄθροοι ἐγγεγόνειμεν σήμερον ἐν τῇ κατὰ τὴν Ἄρταν σεβασμῖα μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς Περιβλέπτου καὶ παρὴν μεν αὐτίκα καὶ ὁ σήμερον τιμιώτατος καθηγούμενος τῆς τοῦ Προδρόμου μονῆς...»: Δελημάρης, *Ἀπαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου*, πρ. 9, 372.

²²⁴ Δελημάρης, *Ἀπαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου*, Σιγίλλιον 33, 438.

²²⁵ Παλιούρας Α., *Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία*, Αργίνιο 2004, 232 -238.

²²⁶ Περὶ ευνούχων βλ. ανωτέρω στην εισαγωγή. Επίσης βλ. Talbot, Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο, 95-100, καὶ περὶ Συμεών θεολόγου βλ., Turner H., *The Epistles of St. Symeon the New Theologian*, Oxford University Press, New York, 2009, 18-19, 21-22, 28-29. Magdalino P., *Η βυζαντινὴ Μικρὰ Ἀσία*, Αθήνα 1998, 145. Tougher, «The Angelic life, monasteries for eunuchs», *Byzantine style and civilization in Honour of sir Steven Runciman*, (2006).

²²⁷ Βλ. Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, 293.

²²⁸ Δελημάρης, *Ἀπαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου*, επ. 130, 316.

²²⁹ Δελημάρης, *Ἀπαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου*, επ. 126, 309.

²³⁰ «Ἅγιοι μου δεσπότες καὶ ἐν Κυρίῳ ἀγαπητοὶ ἀδελφοὶ καὶ συλλειτουργοὶ Ἀετοῦ, Ἀχελώου, Βοθρωτοῦ καὶ Ἀδραμέστου» καὶ «κατὰ τὸ ἀνατολικόν σεβασμῖα μονὴ τῆς Ὑπερενδόξου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς Μυροδοτούσης, ποιήσατε τὰς χειροτονίας καὶ τοῦ Βονδίτης καὶ τοῦ Βελλάς...»: Δελημάρης, *Ἀπαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου*, επ. 126, 311.

Ο Απόκαυκος στα πλαίσια της ιδιαίτερης πολιτικής του, επιδιώκει την αυτονόμηση των εκκλησιαστικών επαρχιών του Δεσποτάτου²³¹ σε συνεργασία με την κρατική εξουσία²³². Σε συνάρτηση με αυτή την πολιτική έρχεται η αυθαίρετη ενέργειά του να χειροτονεί επισκόπους σε όλο το φάσμα της κυριαρχίας του κράτους της Ηπείρου, κάτι που θα τον φέρει σε ρήξη με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Μάλιστα σε επιστολή του προς τον πατριάρχη Μανουήλ Σαραντηνό²³³ φαίνεται να δικαιολογεί την πράξη του φέρνοντας παραδείγματα από χειροτονίες που δεν γίνονταν από τον πατριάρχη σε περιοχές, όπως την Θράκη, τον Πόντο²³⁴, την Λάρισα, κ.ά., εφόσον δεν βρίσκονταν στον άμεσο έλεγχο της Νίκαιας, χωρίς να υπάρχει αντίδραση απ' αυτόν. Από το όνομα του πατριάρχη Μανουήλ παραλήπτη της επιστολής μπορούμε να καταλάβουμε τον χρόνο συγγραφής της. Ο Μανουήλ διετέλεσε πατριάρχης από το 1215 έως το 1222 και πιθανόν να απεστάλη η παρούσα επιστολή προς αυτόν γύρω στο 1222.

Η ανάμιξη του Απόκαυκου στα μοναστικά πράγματα και η αναφορά του σε συγκεκριμένα πρόσωπα υποδεικνύει την πλήρη εξουσία του στους μοναστηριακούς κύκλους.²³⁵ Συγκεκριμένα ο Απόκαυκος γύρω στο 1217 εκδίδει ένα σιγίλλιο με το οποίο υπενθυμίζει στους ηγουμένους τα άμεσα καθήκοντά τους²³⁶. Οι ηγούμενοι κατ' αυτόν ασκούν την διοίκηση των μονών και τον οικονομικό έλεγχο. Επιβλέπουν την οργάνωση, την λειτουργία και την συντήρησή της μονής πάντα σε συνεργασία με τον οικείο επίσκοπο²³⁷. Αναφέρει ως παραδείγματα γεγονότα αυτοθυσίας και αγάπης, όπως του μοναχού Τιμοθέου Πολύλογου²³⁸, που εγκρίνει τον διορισμό του ως ηγουμένου στο μοναστήρι αγίου Νικολάου Κρεμαστού με τον όρο να ασκήσει σωστά τα καθήκοντά του, αλλά και την περίπτωση κακής οικονομικής διαχείρισης της ίδιας μονής από τον λαϊκό οικονόμο Θεοδόσιο.

²³¹ Προφανώς ο Ιωάννης Απόκαυκος στηριζόταν σε μία σειρά κανόνων των οικουμενικών συνόδων: 17^{ος} κανών Δ' Οικ. Συνόδου: «Εἰ δὲ καὶ τίς ἐκ βασιλικῆς ἐξουσίας ἐκαινισθῇ πόλις, ἢ αὐθις καινισθεῖ, τοῖς πολιτικοῖς καὶ δημοσίοις τύποις, καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν παροικιῶν ἢ τάξεις ἀκολουθεῖτω», 38^{ος} κανών Πενθέκτης Συνόδου: «τὸν ἐκ τῶν πατέρων ἡμῶν τεθέντα κανόνα καὶ ἡμεῖς παραφυλάττομεν, τὸν οὗτω διαγορεύοντα. Εἰ τίς ἐκ βασιλικῆς ἐξουσίας ἐκαινισθεῖ πόλις, ἢ αὐθις καινισθεῖ, τοῖς πολιτικοῖς καὶ δημοσίοις τύποις καὶ ἡ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τάξεις ἀκολουθεῖτω», αλλά και την αντίληψη του Φωτίου ότι «τὰ ἐκκλησιαστικά καὶ μάλιστα γὰρ τὰ περὶ τῶν ἐνοριῶν δίκαια, ταῖς πολιτικαῖς ἐπικρατείαις καὶ διοικήσεσι συμμεταβάλλεσθαι εἴωθε» Joannou, *Discipline Generale Antique* I A, 82 και 172. Ακανθόπουλος Π., *Κώδικας Ἱερῶν Κανόνων*, 87 και 129.

²³² Γιαρένης Η. «Πτυχές της Ιδεολογικής αντιπαράθεσης Νίκαιας και Ηπείρου. Ο ρόλος του χρίσματος», *Μεσαιωνική Ἡπειρος* (2001) 99.

²³³ Δελημάρης, *Απαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου*, επ. 70, 204.

²³⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι οι μεγαλοκομνηνοί του Πόντου επεδίωκαν την εκκλησιαστική ανεξαρτησία τους από το Πατριαρχείο, κάτι που δεν αποδέχθηκαν οι εκεί επίσκοποι και μητροπολίτες, βλ. Λαμπρόπουλος, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος*, 218.

²³⁵ Νομιμοποιεί την άποψή του από το εκδοθέν σιγίλλιο 3 «ἀποβραβεύουσι μεν τοῖς ἐπισκόποις οἱ θεῖοι κανόνες καὶ τὴν τῶν μοναχῶν ἀνάκρισιν καὶ διόρθωσιν καὶ εἰς ἡγουμενείας τοῦτων προχείρισιν καὶ τὴν τῶν ἱερῶν μονῶν ἐπισκοπὴν καὶ κυβέρνησιν»: Δελημάρης, *Απαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου*, πρ. 3, 355

²³⁶ Δελημάρης, *Απαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου*, πρ. 3, 355.

²³⁷ Για την οργάνωση μονών βλ. Κονιδάρης Ι., *Το δίκαιον της εκκλησιαστικής περιουσίας*, Αθήνα 2020.

²³⁸ Δελημάρης, *Απαντα Ἰωάννου Ἀπάκαυκου*, πρ. 3, 357: «τοῦτον οὖν τὸν ἱερομόναχον Τιμόθεον τὸν Πολύλογον...».

Δεν λείπουν από τα κείμενά του και μεμονωμένες αναφορές σε μοναχούς, και ζητήματα υπακοής στα οποία αυτοί υπέπεσαν. Στέκεται σε λεπτομέρειες της ζωής τους, τους διδάσκει τα της πίστεως, άλλοτε τους επαινεί και άλλοτε τους κατακρίνει για την στάση τους. Χαρακτηριστικά σε επιστολή του «πρός τόν μοναχό Φίλιππο» γραμμένη γύρω στο 1220, (ημερομηνία που συμπίπτει με την έξωση του Αποκαύκου από το επισκοπείο), ο Απόκαυκος εξαιρεί τον συγκεκριμένο μοναχό για την στάση ζωής του και τον ενημερώνει παράλληλα για την έξωσή του²³⁹. Του παραγγέλλει με διδακτικό και παραινετικό τρόπο να μην κουράζει τον κύλινδρο της μονής.²⁴⁰

Παρομοίως θαυμάζει το ήθος και την υπομονή του μοναχού Ιωαννίκιου, ο οποίος παραμένει στην φυλακή και υφίσταται τα πάνδεινα για την πίστη στο Χριστό. Σε σχετική επιστολή προς αυτόν γραμμένη γύρω στο 1220 αναφέρεται και στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Δούκα, ο οποίος βασάνιζε και φυλάκιζε κληρικούς του²⁴¹. Ο Απόκαυκος δεν μπορεί να σιωπά σε τοιούτου είδους καταστάσεις. Άλλωστε σε επιστολή του προς τον μητροπολίτη Λαρίσης αναλύει διεξοδικά τα δεινά που υφίστανται από την δράση του «*τυράννου*», όπως αναφέρει, Κωνσταντίνου Δούκα, αδερφού του ηγεμόνος Θεοδώρου Δούκα²⁴². Αρκετοί μάλιστα εξετάζουν μία σύνδεση ανάμεσα στο μοναχό Ιωαννίκιο και έναν Λουκαΐτη μοναχό²⁴³ (από την μονή του Οσίου Λουκά) ο οποίος ύστερα από την κατάληψη της μονής του από τους Λατίνους, προστρέχει στους πόδας του Απόκαυκου, που παρακαλεί για αυτόν τον Θεόδωρο Δούκα. Σε αυτήν την επιστολή (1220) επαινεί το θάρρος του μοναχού να κρατήσει όρθια την μονή του²⁴⁴.

Ο Κωνσταντίνος Δούκας κράτησε μία αυστηρή και σκληρή στάση απέναντι στην Εκκλησία καθώς είχε τον διοικητικό έλεγχο της περιοχής της Ναυπάκτου. Επέβαλε βαριά φορολογία στην μητρόπολη και εκδίωξε τον Απόκαυκο από το επισκοπείο, στο οποίο διέμενε. Επέβαλε ποινές σε κληρικούς και μοναχούς, δήμιευσε τις περιουσίες των μοναστηριών ή τους εξανάγκασε σε βαρύτατους φόρους. Γενικά ο Απόκαυκος παρουσιάζει τον Κωνσταντίνο Δούκα ως έναν πολύ σκληρό και απάνθρωπο ηγεμόνα.²⁴⁵ Οι τεταμένες σχέσεις του²⁴⁶, γίνονται αντιληπτές και από μία άλλη επιστολή το 1220 προς «*τῷ κραταιῷ βασιλεῖ*»²⁴⁷ στην οποία παρακαλεί τον Θεόδωρο Δούκα, να νουθετήσει τον αδερφό του Κωνσταντίνο, για τις αξιόποινες πράξεις του.

²³⁹ Δελημάρης, *Απαντα Ιωάννου Απάκαυκου*, επ 54, 164.

²⁴⁰ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 205 Πρόκειται για την μονή Προδρόμου: «*καὶ τὸν μέγαν Πρόδρομον ἡμῖν ἰλεοῦ*», βλ. Δελημάρης, *Απαντα Ιωάννου Απάκαυκου*, επ 54, 164.

²⁴¹ Δελημάρης, *Απαντα Ιωάννου Απάκαυκου*, επ 58, 170.

²⁴² Δελημάρης, *Απαντα Ιωάννου Απάκαυκου*, επ. 1α, 43 και Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 171

²⁴³ Διαφωνεί για την ταυτοπροσωπία ο Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 135.

²⁴⁴ Ο Απόκαυκος διατηρούσε ιδιαίτερους δεσμούς με την μονή του Οσίου Λουκά Βοιωτίας, άποψη που ασπάζεται και ο Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 233.

²⁴⁵ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 138-139 (αντιδικία με Κωνσταντίνο Δούκα).

²⁴⁶ Σχετικά με Κωνσταντίνο Δούκα βλ. Δελημάρης, *Απαντα Ιωάννου Απάκαυκου*, 15. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 69-73.

²⁴⁷ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 202. Δελημάρης, *Απαντα Ιωάννου Απάκαυκου*, επ 48, 152

Τα παραπάνω γίνονται εμφανή και στην επιστολή του προς την Μαρία Δούκαινα²⁴⁸. Σε αυτήν διαβάζουμε ότι ο Απόκαυκος αρρωσταίνει βαριά, όταν βρίσκεται στην Άρτα και καταφέρνει να αναρρώσει ύστερα από τις φροντίδες του μοναχού Κλήμη του Μονομάχου²⁴⁹, επίκουρου του Θεοδώρου Δούκα, που τρέφει θαυμασμό προς αυτόν. Ο εν λόγω μοναχός συμμερίζεται τα προβλήματα και τις διώξεις που υφίσταται ο Απόκαυκος. Της διαβιβάζει ευχαριστίες για την μέριμνά της προς το πρόσωπό του και εύχεται να μπορέσει να είναι παρών στην στέψη του Θεοδώρου στην Θεσσαλονίκη. Φαίνεται στην εν λόγω επιστολή η αλλαγή στάσης του Θεοδώρου Δούκα απέναντι του Απόκαυκου με μεσολάβηση της συζύγου του.

Γνωστές επίσης είναι οι προστριβές του Απόκαυκου με τους γειτονικούς επισκόπους, όπως τον Δρυϊνουπόλεως Θωμά, Άρτας Ιωάννη και Βονίτσης Ιωάννη. Το έτος 1219 ο Απόκαυκος δικαιώνει κάποιους κληρικούς της επισκοπής Δρυϊνουπόλεως, που είχαν καταφύγει σ' αυτόν διότι ο επίσκοπος Θωμάς τους είχε αφαιρέσει κάποια προνόμια και τους είχε αδικήσει οικονομικά. Η διαφωνία με τον Βονίτσης Ιωάννη οφείλεται στην μονή Σφετών. Επίσης ένας ανώνυμος επίσκοπος Ζητουνίου ελέγχεται, διότι ιερούργησε σε μονή της δικαιοδοσίας του Αποκαύκου χωρίς σχετική άδεια. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως η σχέση του με τον επίσκοπο Άρτας Ιωάννη. Αιτία της διαφωνίας τους υπήρξε η κατοχή ορισμένων μονών της περιοχής της Άρτας από τον Απόκαυκο μεταξύ των οποίων και η μονή Αγ. Δημητρίου Κατσούρη²⁵⁰. Η ένταση θα καταλήξει στην απόφαση του Απόκαυκου το 1229 να παραιτηθεί από την διαχείριση των προειρημένων μονών. Οι ασταθείς σχέσεις τους πάντως θα συνεχιστούν, κάτι που φαίνεται από την ποινή του εξεκλησιασμού που ο Απόκαυκος επέβαλε στον Άρτας Ιωάννη, επειδή καταδίωξε τους διακόνους αδερφούς Σημαδευμένους, που διατηρούσαν φιλικές σχέσεις μαζί του²⁵¹.

Σε άλλες δύο επιστολές γύρω στο 1225, ο Απόκαυκος μνημονεύει την δράση ενός μοναχού με το όνομα Άνθιμος.²⁵² Πρέπει να διατηρούσε σχέσεις αγαστής σύμπνοιας μαζί του, καθότι στην πρώτη υπόσχεται να τον συναντήσει από κοντά κατά την αναχώρησή του για την Άρτα, ενώ στην δεύτερη τον θαυμάζει για την μεγάλη του γενναιοδωρία να προσφέρει τέσσερεις όρνιθες στο ταμείο.

Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις διώξεων και καταδίκης μοναχών, όπως του μοναχού Σπίγγη από την μονή Προδόμου²⁵³. Ο εν λόγω μοναχός λόγω κανονικών ζητημάτων βρέθηκε με απόφαση του ηγουμένου εκτός μονής και ζητούσε από την σύνοδο την επάνοδό του στο μοναστήρι²⁵⁴. Η σύνοδος, αφού έλεγξε τα στοιχεία τόσο

²⁴⁸ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 75

²⁴⁹ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 78 και 238

²⁵⁰ Παπαμαστοράκης, *Άγιος Δημήτριος Κατσούρη*, 419-420.

²⁵¹ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 84-86.

²⁵² Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απάκαυκου*, επ 136, 321

²⁵³ Για την μονή Προδόμου βλ. παραπάνω.

²⁵⁴ Ο κανών 21 της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου απαγορεύει την εγκατάλειψη της μονής από τους μοναχούς: «Οὐ δεῖ μοναχόν, ἢ μονάστριαν, καταλιμπάνειν τὴν οἰκίαν μονὴν καὶ ἐν ἑτέρᾳ ἐπέρχεσθαι. Εἰ δὲ συμβεῖ τοῦτο, ξενοδοχεῖσθαι αὐτὸν, ἀναγκαῖον. Προλαμβάνεσθαι δὲ ἄνευ γνώμης τοῦ ἡγουμένου

του ηγουμένου όσο και του μοναχού, χωρίς να κλίνει προς την μία ή την άλλη πλευρά και κρίνοντας το παρελθόν του Σπίγγη²⁵⁵ ότι είχε καρεί μοναχός στην μονή Καρουτών²⁵⁶, αποφάσισε την μη επάνοδό του²⁵⁷. Φυσικά η πράξη αυτή συνοδεύτηκε από πνευματικές νουθεσίες και συμβουλές, μέσα από τις αξίες που πρέπει να χαρακτηρίζουν έναν μοναχό, όπως η ταπείνωση, η υπακοή και η άσκηση.

Σε ένα ακόμη συνοδικό σημείωμα ο Απόκαυκος²⁵⁸ απορρίπτει την προσφυγή ενός κατοίκου της Άρτας με το όνομα Γοστυλόπουλος, ο οποίος διεκδικεί κτήματα που αφήνει μέσω της διαθήκης του ο μοναχός Ζυγοστόπουλος στον γαμβρό του. Παρόμοια πράξη επίλυσης διαφορών είναι και το παράδειγμα του ντόπιου μοναχού Θεόδωρου Ισάρι²⁵⁹. Ο Θεόδωρος έλαβε σε μεγάλη ηλικία το μοναχικό σχήμα κάτι που πιστοποιείται από την κόρη την οποία είχε σύζυγό του ο Μανουήλ Μονομάχος. Ο Μανουήλ κατηγόρησε την γυναίκα του για απιστία. Η υπόθεσή της εκδικάστηκε πλησίον της οικίας του Θεοδώρου σε δημόσιο οίκημα και ο ίδιος παρουσιάστηκε στη συνεδρίαση της ιεραρχίας που συνετελείτο για την διασαφήνισή της²⁶⁰. Στην ίδια μάλιστα πράξη μνημονεύεται η πατριαρχική σταυροπηγιακή μονή Αγ. Νικολάου Ταρωνά, της οποίας ο ηγούμενος αρχιμανδρίτης Νικόδημος αναλαμβάνει καθήκοντα για να κρίνει την υπόθεση.

Αξίζει τέλος να αναφερθούμε στη μονή Κοζύλης, στην περιοχή της Νικοπόλεως²⁶¹. Σε αυτήν ο πρώην μητροπολίτης Ιωάννης Απόκαυκος αποσύρεται και αφήνει την τελευταία του πνοή²⁶². Από το ενδιαφέρον του γι' αυτήν και από το γεγονός ότι την επιλέγει ως τελευταία του επίγεια κατοικία μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ήταν ένα σημαντικότερο κέντρο της μοναχικής ζωής για την Ήπειρο. Μάλιστα ο ίδιος παρότι επίσκοπος ενδύεται το μοναχικό σχήμα παίρνοντας το όνομα Ιωαννίκιος. Σε επιστολές του προς τον μητροπολίτη Ιωαννίνων Ιωάννη²⁶³ περιγράφει την άθλια κατάσταση της υγείας του, την εγκατάλειψη από τους πάντες

αὐτοῦ, οὐ προσήκει» Joannou, *Discipline Generale Antique*, 28 και Ακανθόπουλος, *Κώδικας Ιερών Κανόνων*, 187.

²⁵⁵ Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απάκαυκου*, πρ. 9, 372.

²⁵⁶ Η μονή Καρουτών βρισκόταν στην Ήπειρο μεταξύ Κόνιτσας και Βελάς, βλ. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 269.

²⁵⁷ «εἴ τις μοναχὸς εἰς ἕτερον μεταπέσει μοναστήριον ἢ εἰς κοσμικὸν καταχώγιον εἰσχωμάσει τῆς ἰδίας ἀποδράσας μονῆς.... ἀφορισμένος εἶη»: Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 269.

²⁵⁸ Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απάκαυκου*, πρ. 44, 453.

²⁵⁹ Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απάκαυκου*, πρ. 30, 432.

²⁶⁰ Η απόφαση του δικαστηρίου ήταν ότι η αθωότητά της έπρεπε να φανεί διά τη υπομονής πυρακτομένου σιδήρου Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 291.

²⁶¹ Σχετικά με μονή Κοζύλης βλ. Καμαρούλιας, *Τα Μοναστήρια της Ηπείρου*, II, 600. Επίσης για την τοπωνυμία βλ. Τριανταφυλλόπουλου Δ. «Η επισκοπή και η μονή Κοζύλης στην Ήπειρο (Συναγωγή στοιχείων-προβλήματα)», *Πρακτικά του ΙΕ' διεθνούς συνεδρίου βυζαντινών σπουδών* II (1981) 839-862.

²⁶² Ο Β. Κατσαρός αμφισβητεί την αποσύρση του Απόκαυκου στην μονή Κοζύλης για περισσότερες πληροφορίες βλ. Κατσαρός Β. «Ο Ιωάννης ο Απόκαυκος και η επισκοπή Ιωαννίνων», *Μεσαιωνική Ήπειρος* (2001) 123.

²⁶³ Αποτελεί τον τρίτο εν σειρά επίσκοπο Ιωαννίνων βλ. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 134. Κορδώση, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, 54-57.

και την βαθύτατη θλίψη του. Καταλαβαίνει ότι εγγίζει το τέλος και ελπίζει στην σωτηρία της ψυχής του²⁶⁴.

1.4. Δημήτριος Χωματηνός και μοναχισμός.

Ο Δημήτριος Χωματηνός, αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, υπήρξε ένας λόγιος κληρικός, που διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στα εκκλησιαστικά και πολιτικά πράγματα της Ηπείρου²⁶⁵. Ήταν δεινός νομικός και θεολόγος, και μία εξέχουσα εκκλησιαστική φυσιογνωμία. Στην θέση του αρχιεπισκόπου προωθήθηκε από τον Ιωάννη Απόκαυκο στα πλαίσια της πολιτικής του τελευταίου να τοποθετεί επισκόπους στα κατακτημένα από το Δεσποτάτο εδάφη, κατά παράβαση των κανόνων και προσπερνώντας το οικουμενικό πατριαρχείο και την κανονική τάξη. Με τον Απόκαυκο τον συνέδεαν ισχυροί δεσμοί φιλίας ήδη από την Κωνσταντινούπολη. Σε επιστολή του μάλιστα ο Απόκαυκος του πλέκει το εγκώμιο, συμβουλευοντάς τον να παραμείνει πιστός του φίλος. Του επισύρει την προσοχή για διάφορα θέματα υπενθυμίζοντας του το χρέος να τηρεί τους κανόνες.²⁶⁶

Ο Χωματηνός αναφέρεται συχνά στην μοναχική ζωή. Στα συγγράμματά του γίνεται αναφορά σε ηγουμένους, μοναχούς αλλά και μοναστήρια. Τονίζει την σημασία της ιεραρχίας στην εκκλησία και της επιτήρησης απ' αυτήν των μονών. Κατ' αυτόν οι μονές πρέπει πάντα να υπόκεινται στο οικείο ιεράρχη.²⁶⁷ Η επιτήρηση των διοικούντων βασίζεται στην τήρηση των εκκλησιαστικών παραδόσεων μέσα από την ορθόδοξη αλήθεια. Αναφέρει χαρακτηριστικά μία σειρά κανόνων της Εκκλησίας από οικουμενικές και τοπικές συνόδους που συνηγορούν στην επιτήρηση των μοναστικών ιδρυμάτων από τους επισκόπους. Επιδιοκίμαζει όσους δεν τηρούν την τάξη και υπενθυμίζει ότι χωρίς την σύμφωνη γνώμη του οικείου επισκόπου απαγορεύεται τόσο η ανοικοδόμηση μονών και ευκτήριων οίκων, όσο και ο διορισμός ηγουμένων.

Σε μία άλλη περίπτωση αναφέρεται στον κληρικό, Βασίλειο Παραδεισιώτη. Ο εν λόγω κληρικός έχοντας ζητήματα υγείας και για λόγους μετάνοιας επιθύμησε και έλαβε το αγγελικό σχήμα από τον ηγούμενο της μονής των Αγίων Αποστόλων Πελαγονίας, Μεθόδιο. Λόγω της ασθένειας του απεσύρθη σε μία μονή, όπου παρέμεινε μέχρι της αναρρώσεως του²⁶⁸. Όταν η ανάρρωση επετεύχθη, αυτός ξέχασε

²⁶⁴ Δελημάρης, *Απαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, επ 152, 337: «ζῶ καὶ ἐγὼ ἐν ἀσθενείᾳ διάγων ἐν τῇ Κοζύλῃ..», και του ιδίου επ 156, 340: «ἐπὶ τὸ ἄλγος τῶν τραυμάτων μου καὶ διπλασιάζω ἤδη τὴν ἐβδομάδα ἄγρυπνος, ἄσιτος, ἔμπονος, μήτε ἐπὶ δεξιά μήτε εἰς εὐώνυμα μετακλιθῆναι δυνάμενος...», «τὸ φῶς τῶν ὀφθαλμῶν μου καὶ αὐτὸ μὴ εἶναι μετ' ἐμοῦ. Καὶ τι μοὶ ἀπάρτι κέρδος ζωῆς;», «τὰ τῆς φωνῆς μου ὄργανα δυσκίνητα, αὐτὴ ἰσχνή, πνεῦμα λεπτὸν, φθέγμα βραχὺ, τί χρὴ πράττειν;», «Λοιπὸν τῷ ἀναγκαίῳ ἐψόμεθα, σὺ δὲ γίνου τὰ εἰς Θεὸν, ὁποῖος ἐγὼ τὰ εἰς ἀνθρώπινα περὶ σε».

²⁶⁵ Prinzing G., *Demetrii Chomateni ponemata*, {CFHB 39}, Berlin De Guyter, 2002, 5-15.

²⁶⁶ Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 155.

²⁶⁷ Prinzing, *Demetrii Chomateni*, (πράξη ΟΖ), 259 and 264-66.

²⁶⁸ Prinzing, *Demetrii Chomateni*, (πράξη ΟΘ), 263: «Ὁ εὐλαβέστατος ἀρχιμανδρίτης τῶν κατὰ Πελαγονίαν ἱερῶν φροντιστηρίων καὶ καθηγούμενος τῆς ἀγίας μονῆς τῶν ἀγίων Αποστόλων, ὁ ἱερομόναχος Μεθόδιος..» «ὡς τῶν κληρικῶν τὶς τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Πελαγονίας ᾧ τοῦνομα

τους μοναχικούς όρκους περί υπακοής στον ηγούμενο, ακτημοσύνης και παρθενίας, και ζούσε με «κοσμικά» χαρακτηριστικά. Εκμεταλλεύτηκε το μονύδριο που ζούσε για ίδιους σκοπούς, συζούσε με γυναίκα και έφερε τα παιδιά του στην μονή. Ο ηγούμενος που τον έκειρε μοναχό ζητούσε από τον Χωματηνό και την περί αυτόν σύνοδο να επιλύσει το θέμα. Ο Χωματηνός ζήτησε την μετάνοια του εν λόγω ανδρός με την ελπίδα της επιστροφής στην μοναχική ζωή, χωρίς γυναίκα και τέκνα αλλά και οικονομικούς εμπορευματισμούς. Αν όμως δεν υπήρχε ειλικρινής επιστροφή του μοναχού Βασιλείου, ο Δημήτριος τότε θα επέβαλε τον αποσχηματισμό του.²⁶⁹

Ο Χωματηνός αναφέρθηκε και στη τέλεση μυστηρίων σε μοναστηριακούς ναούς. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του για την μονή Χοτεαχόβου. Ο επίσκοπος Βουθρωτού Δημήτριος αναφέρει ενώπιον του Χωματινού το πρόβλημα της μονής του Χοτεαχόβου²⁷⁰, ενός σταυροπηγιακού και πατριαρχικού μοναστηριού που βρίσκεται κοντά στο ομώνυμο χωρίο στην επαρχία του. Γύρω από αυτή τη μονή όπως λέγει, ο Δημήτριος, εγκαθίστανται Βλάχοι οι οποίοι τελούν τις διάφορες θρησκευτικές τελετές και αποδίδουν πολλά στο μοναστήρι. Αναφέρει επίσης χαρακτηριστικά ότι ο ηγούμενος εισάγει τους κατοίκους στον ιερό χώρο και τελεί μυστήρια. Ο Χωματηνός ως ρυθμιστής της τάξεως αναφέρει τους κανόνες που απαγορεύουν την τέλεση μυστηρίων σε μοναστηριακούς ναούς. Προσπερνα το γεγονός ότι η μονή είναι σταυροπήγιο και ανήκει στην άμεση ευθύνη του Πατριαρχείου και επιτιμά τον ηγούμενο του Χοτεαχόβου αφήνοντας ένα μικρό παράθυρο διπλωματίας, θέτοντας τα πράγματα στην βούληση του οικείου επισκόπου Βουθρωτού Δημητρίου, αν το επιτρέπει ή όχι²⁷¹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει ένα άλλο κείμενο²⁷² του Χωματινού που αναφέρεται στις σωματικές ορέξεις και τους σαρκικούς κινδύνους. Συγκεκριμένα μνημονεύει έναν μοναχό με το όνομα Νήφων Γερβενίτης ο οποίος ήταν ανίκανος να κρατήσει τους όρκους αγνότητας²⁷³. Ο αρχιεπίσκοπος παραθέτει μία σειρά από παραπτώματα του εν λόγω μοναχού, όπως μοιχεία, πορνεία αλλά και φόνο, επικεντρωνόμενος όμως στο πάθος του μοναχού για το ίδιο φύλο. Ο Χωματηνός τιμωρεί τον μοναχό προστάζοντάς τον να εγκαταλείψει το μοναστήρι, όπου διέμενε, και να ακολουθήσει τον ερημικό βίο, ώστε χωρίς την παρουσία τρίτων και δη εφήβων να μπορέσει να καταπολεμήσει το πάθος του. Η τιμωρία που του επεβλήθη ήταν σχετικά ελαφριά σε σχέση με τα παραπτώματα στα οποία αυτός υπέπεσε. Τον

Βασίλειος, τὸ ἐπονύμιον Παραδεισιώτη νόσφ δεινῇ καὶ ἀπειλοῦσῃ θάνατον περιπεπτοκῶς... μετεκαλέσατο τὸν εἰρημένον ἀρχιμανδρίτην ἐπὶ τῷ τυχεῖν δι' αὐτοῦ τοῦ σχήματος τοῦ ἀγγελικοῦ».

²⁶⁹ Prinzing, *Demetrii Chomateni*, 266: «*Ἀπόβλητον δὲ ποιοῦσιν παντάπασιν, οἱ θεῖοι καὶ ἱεροὶ κανόνες τὸ περιτίθεσθαι τινὰς προσηγορίαν κληρονομίας ἐπὶ ταῖς σεβασμίαις μοναῖς ἃς εἴτε αὐτοὶ Θεῶ καθηγίασαν, εἴτε γονεῖς τούτων ἢ οἱ ἐγγύθεν ἢ οἱ πόρρωθεν...*».

²⁷⁰ Prinzing, *Demetrii Chomateni*, (πράξη II) 267: «*Ὅθεν ἀδικεῖσθαι οἰόμενος παρὰ τοῦ μέρους τῆς ὑπὸ τὴν ἐνορίαν αὐτοῦ μονῆς τῆς ἐπιλεγομένης τοῦ Χοτεαχόβου*».

²⁷¹ Prinzing G., *Demetrii Chomateni*, 266-273.

²⁷² Prinzing, *Demetrii Chomateni*, (πράξη 119), 384-386: «*Προσῆλθες ἡμῖν μοναχῇ Νήφων Γερβενίτα, καὶ μετὰ δακρύων τὰ σὰ ἐξήγγειλας παραπτώματα, εἰς ἃ δηλαδὴ μετὰ τὴν ἀπόκαρσιν ὠλισθήσας ἐπηρείαι τοῦ δαίμονος (τάδε ἦσαν μοιχεία, πορνεία καὶ φόνος τὸ τελευταῖον) καὶ ἐζήτησας μαθεῖν· τί δεῖ ποιῆσαι πρὸς ἐξάλγησιν τῶν τοιούτων παραπτωμάτων καὶ σωτηρίας τῆς σῆς ψυχῆς*».

²⁷³ Talbot, *Μορφές μοναστικής εμπειρίας στο Βυζάντιο*, 347.

υποβίβασε στις τάξεις των μοναχών και τον ώθησε να εγκαταβιώσει στην έρημο. Ο Χωματηνός είναι υπέρμαχος της ιδέας ότι τέτοιου είδους πειρασμοί είναι ευκολότερο να αντιμετωπισθούν στην έρημο, όπου κάποιος ασκείται μόνος του χωρίς ενδιάμεσους πειρασμούς από κάποιον που ζει την κοινοβιακή μοναχική ζωή.

Τέλος, μέσα στο έργο του παρουσιάζεται μία εικόνα της ζωής του Αγίου Όρους. Ειδικότερα αναφέρεται στους Ίβηρες μοναχούς στο γεωργιανό μοναστήρι του Άθωνα, με αφορμή την στάση τους στην λατινική εξουσία. Το τυπικό της μονής Ιβήρων όριζε ότι θα ακολουθούνται δύο γλώσσες κατά τις ακολουθίες, η ελληνική και η λατινική. Μετά την λατινική κατάκτηση του 13^{ου} αιώνα οι Ίβηρες μοναχοί αποφάσισαν να αφεθούν στον Πάπα και να υιοθετήσουν τα λατινικά ήθη, κάτι το οποίο τάραξε τον Δημήτριο απαγορεύοντας την επικοινωνία μεταξύ Ελλήνων και Ιβήρων μοναχών, καλώντας τους δεύτερους σε μετάνοια.²⁷⁴

²⁷⁴ Δήμου Β., «Εθνολογικά στοιχεία στα έργα του Δημητρίου Χωματιανού», *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (1990) 302.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2) Τα βυζαντινά Ιωάννινα

2.1. Μοναχικός βίος στα Ιωάννινα

Η πόλη των Ιωαννίνων χαρακτηρίζεται ως «μοναχούπολις»,²⁷⁵ και όχι άδικα, λόγω της μεγάλης πνευματικής της ακτινοβολίας και των πολλών ιερών μονών και καθιδρυμάτων που υπήρχαν τόσο εντός αυτής, όσο και στην διοικητική της περιφέρεια. Η πλήρης πνευματική ακμή της πόλεως των Ιωαννίνων ήλθε με τη ίδρυση του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Ως προς την πνευματική αυτή αναγέννηση συνέβαλε και η μετακίνηση, όπως προαναφέραμε, οικογενειών από την Κωνσταντινούπολη²⁷⁶.

Μία από τις κύριες πηγές μελέτης της μεσαιωνικής Ηπείρου είναι το *Χρονικό των Ιωαννίνων*²⁷⁷. Μέσα από αυτό αντλούνται πληροφορίες για την κοινωνική, μοναχική και θρησκευτική ζωή των Ιωαννίνων. Πρόκειται για ένα κείμενο που πιθανόν να συντάχθηκε από κάποιον ιερέα ή μοναχό της εκκλησίας των Ιωαννίνων.

Η μονή του Αρχιμανδρείου²⁷⁸ είναι η μοναδική μέσα στο χρονικό που μνημονεύεται με το όνομά της²⁷⁹. Χαρακτηριστικά αναφέρεται το όνομα του ηγουμένου Γαβριήλ, ο οποίος παραινέσει κλήρου και λαού των Ιωαννίνων προς τον ηγεμόνα Ιζαού ανακηρύχτηκε υποψήφιος για τον επισκοπικό θρόνο της πόλεως και εξελέγη μητροπολίτης της. Μάλιστα στο χρονικό αναφέρεται η επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη και η εκεί παραμονή του για αρκετό χρονικό διάστημα. Η εις επισκοπον χειροτονία του τελέστηκε από τον Ιωάννη Απόκαυκο, ο οποίος σε επιστολή του προς τον Κλήμεντα Μονομάχο αναφέρεται στο περιστατικό διακωμωδώντας τόσο το αντικανονικό γεγονός της αιτήσεως της χειροτονίας όσο και τον ίδιο τον αρχιμανδρίτη, που δεν τον κατονομάζει, χαρακτηρίζοντας τον ως «ὄρνιθόφρονα»²⁸⁰. Η μονή παρέμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα ενεργή, αν κρίνουμε από τα κειμήλια, τις πηγές και τα αρχεία της²⁸¹.

²⁷⁵ Την μνεία αυτή την συναντούμε στον βίο Ιωάννου του εξ Ιωαννίνων, καθώς επίσης και στον αγιορείτικο κώδικα 172 της Μονής Παντελεήμονος, βλ. Αγορίτσας Δ., *Βίος και πολιτεία των οσίων Νεκταρίου και Θεοφάνους των Αψαράδων, κτιτόρων της Μονής Βαρλαάμ*, Μετέωρα 2018, 38, 43-45.

²⁷⁶ Κωνσταντινίδης Κ., *Από την πνευματική ζωή του Δεσποτάτου της Ηπείρου 1204-1340*, 231-34.

²⁷⁷ Περὶ του χρονικού των Ιωαννίνων βλ. Βρανούσης Λ., «το Χρονικόν των Ιωαννίνων», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού αρχείου* 12 (1965), του ιδίου, *Χρονικά της μεσαιωνικής Ηπείρου*, Ιωάννινα 1962, 85 και Γεωργακόπουλος Δ., *Η συνέχεια του Χρονικού των Ιωαννίνων στον κώδικα Oxon. Aedis Christi GR. 49**, *Αρετήν την Καλλίστην* II (2021) 1415.

²⁷⁸ Βρανούσης, *Χρονικόν Ιωαννίνων*, στ. 26, 93 και στ. 33, 96.

²⁷⁹ Κορδώση, *βυζαντινά Γιάννενα*, 137-140.

²⁸⁰ Δελημάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, επ. 121, 304. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος*, 246

²⁸¹ Λάμπρος Σ., «Τὸ ἐν Ἰωαννίνοις Ἀρχιμανδρεῖον καὶ οἱ ἐν τῷ αὐτῷ Κώδικες», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 11 (1914) 401.

Μία επίσης σημαντική μονή που συναντούμε στο χρονικό είναι η μονή της Αγίας Παρασκευής. Αναφέρεται ως το μοναστήρι των Ιωαννίνων²⁸² χωρίς εξηγήσεις. Η απλή αυτή αναφορά δεν είναι τυχαία, αλλά δηλωτική της σημασίας της μονής για την πόλη. Υπάρχει επίσης η αναφορά στο χρονικό για το κωδωνοστάσιο της μονής, το οποίο επλήγη από κεραυνό με αποτέλεσμα να σκοτωθεί ικανός αριθμός ανθρώπων χωρίς να διευκρινίζεται αν επρόκειτο για χριστιανούς λαϊκούς ή μοναχούς. Η τοποθεσία της μονής δεν είναι εξακριβωμένη και από την έρευνα φαίνεται ότι α) βρισκόταν στο τότε οθωμανικό διοικητήριο της πόλης, σημερινό κτήριο της περιφέρειας Ηπείρου, το οποίο τον 16^ο αιώνα έγινε τζαμί υπό την επωνυμία Ναμάζ-γκιαχ ή β) πλησίον του ναού του Παντοκράτορα στο κάστρο. Η άποψη για την εκκλησία του παντοκράτορα ενισχύεται από το γεγονός της ύπαρξης βυζαντινού κωδωνοστασίου μέχρι της εποχής του Αλή πασά, καθώς και του τάφου του Θωμά Πρελούμπου²⁸³ σε αυτήν. Η μονή αποκτά μεγαλύτερη σημασία, καθώς σ' αυτήν υπήρχε η εικόνα της Παναγίας Ελεούσας, την οποία η μοναχή Παρθενία που διέμενε στο καμπαναριό, ύστερα από πιέσεις της τουρκικής διοικήσεως, μετέφερε στην μονή Ελεούσας στην νήσο των Ιωαννίνων²⁸⁴.

Στο Χρονικό υπάρχει αναφορά για «τόν τιμιώτατον Ἡσαΐαν καθηγούμενον τοῦ Μετζόβου»²⁸⁵. Πιθανόν να ομιλεί για την μονή του Αγ. Νικολάου Μετσόβου, την αρχαιότερη στην περιοχή με πλούσια εκκλησιαστική παράδοση. Επίσης η μονή του Ιωάννου Χρυσοστόμου μνημονεύεται στις ίδιες πηγές. Δεν είναι εξακριβωμένο πού ήταν η τοποθεσία της, λόγω συγχύσεων ονομάτων και τοποθεσιών με την μονή Προδρόμου Ιωαννίνων. Μπορούμε να υποθέσουμε την θέση της είτε στον χώρο του τζαμιού του Ασλάν πασά είτε σε κάποια άλλη θέση εντός ή εκτός του κάστρου. Επίσης γνωρίζουμε το όνομα του ηγουμένου Μάρκου Χρυσοστομίτου, ο οποίος ήκμασε στους χρόνους του ηγεμόνα Θωμά και εγκωμιάζεται για το ήθος του και στον ασκητικό του βίο.²⁸⁶

Οι δώδεκα συμπληρωματικές μάλιστα σημειώσεις του κώδικα της Οξφόρδης που έχουν αποσπασματικά δημοσιευθεί, μας δίνουν πληροφορίες για την συγγραφή αλλά και την προέλευση του υστεροβυζαντινού αυτού κειμένου. Αποκομίζουμε διάφορα στοιχεία τόσο για την εκκλησιαστική αλλά και την μοναστική ζωή της πόλεως των Ιωαννίνων. Δύο από αυτές τις σημειώσεις γράφτηκαν αναμφίβολα από κληρικό ή μοναχό, συμπέρασμα που εξάγεται από το περιεχόμενο με τις έντονες εκκλησιαστικές εκφράσεις: η πρώτη, που περιγράφει την κατάρρευση του εξώστη του γουλά που χρησιμοποιούνταν για την καθιερωμένη κατάδυση του τιμίου σταυρού κατά την διάρκεια της εορτής των Θεοφανίων, και η όγδοη, που μνημονεύει ως όσιο

²⁸² Κορδώσης, *βυζαντινά Γιάννενα*, 140-144.

²⁸³ Κορδώσης, *βυζαντινά Γιάννενα*, 143.

²⁸⁴ Κορδώσης, *βυζαντινά Γιάννενα*, 145.

²⁸⁵ Βρανούσης, *Χρονικόν Ιωαννίνων*, στιχ. 23, 91.

²⁸⁶ Από μεταγενέστερες πηγές μαθαίνουμε ότι ο Διονύσιος Σκυλόσοφος φυλακίσθηκε σε κάποιο σπήλαιο κάτω από την μονή προδρόμου που πολλοί συγχέουν με την μονή Χρυσοστόμου. Πιθανόν όμως και η ύπαρξη της μονής σε κάποιο άλλο σπήλαιο από τα πολλά της περιοχής που υπήρχαν και όπως και ασκηταριά. Σχετικά με την μονή: Κορδώσης Μιχ., *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, 176, και Βρανούσης Λ., *Ιστορία και τοπογραφικά του μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων*, Αθήνα 1968, 44.

πατέρα τον μοναχό Μάρκο Χρυσοστομίτη, αναφερόμενη στον θάνατό του, που είδαμε παραπάνω.²⁸⁷

Εκ των σημαντικότερων μεσαιωνικών πηγών, ιδιαίτερης σημασίας για τον μοναχισμό και για την εκκλησία των Ιωαννίνων, είναι τα δύο χρυσόβουλλα²⁸⁸ του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου των ετών 1319 και 1321²⁸⁹. Το χρυσόβουλο του 1319 αναφέρεται στις φορολογικές, νομικές και κοινωνικές υποχρεώσεις των κατοίκων της πόλεως των Ιωαννίνων. Συγκεκριμένα οι κάτοικοι των Ιωαννίνων θα είναι ελεύθεροι από κάθε «έξκουσία» και καταναγκασμό, και θα εξαιρούνται της στράτευσης.²⁹⁰ Ακόμη ρυθμίζονται το περιουσιακό και φορολογικό καθεστώς της μητροπόλεως Ιωαννίνων²⁹¹, αλλά και των ιερών μονών της μητροπολιτικής της περιφέρειας.²⁹²

Στο δεύτερο χρυσόβουλλο του 1321 αναφέρονται πιο συγκεκριμένα πλέον τα περιουσιακά στοιχεία της μητροπόλεως Ιωαννίνων, που κατοχυρώνονται και επίσημα σ' αυτήν. Γίνεται λόγος και για διάφορα χωριά, είκοσι επτά περί τον αριθμό, τα οποία ευρίσκονταν υπό στην δικαιοδοσία της Εκκλησίας, όπως π.χ. η Ποβλίστα, η Αρούλα, η Ρέψιστα.²⁹³ Άξιο αναφοράς είναι και το μονύδριο των Μηρδεαστάνων, το οποίο δίδεται ως δωρεά από τον σεβαστό Σγουρό στην εκκλησία των Ιωαννίνων²⁹⁴. Η ονομασία Μυρδεάστανα μπορεί να σχετίζεται με την μικρή μονή στη θέση Μαρδάστανα που βρίσκεται λίγο πιο έξω από τα Ιωάννινα και συνδέεται με την μονή Βελλάς²⁹⁵. Στο ίδιο χρυσόβουλλο αναφέρονται επίσης οι μονές του Αρχιστρατήγου των άνω Δυνάμεων Βελτζίστας²⁹⁶, το μετόχιο Αγ. Γεωργίου Λαψίστας, καθώς και το μετόχιο Αγ. Νικολάου Όρους χωρίς εξακριβωμένη θέση. Η αναφορά πολλών μονών δείχνει ακριβώς την σημαντική θέση του μοναχισμού στα Ιωάννινα²⁹⁷.

²⁸⁷ Γεωργακόπουλος, *Η συνέχεια του Χρονικού των Ιωαννίνων*, 1426.

²⁸⁸ Miklosich Muller J., *Acta et Diplomata*, V, Vindobonae 1860, 77 και 84.

²⁸⁹ Βρανούσης, *Χρονικά Ηπείρου*, 54 και 58.

²⁹⁰ Miklosich, *Acta et Diplomata*, 81: «ἔτι ἵνα αὐτοὶ οἱ καστρινεῖς Ἰωαννινῶται οὐδὲν καταναγκάζονται, οὐδὲ καθέλκωνται, ἵνα ἐκδουλεύσωσι στρατιωτικῶς ἐκτὸς τῆς τοιαύτης πόλεως» και «ἔτι ἵνα αὐτὴ ἡ πόλις τῶν Ἰωαννίνων συντηρῆται εἰς πᾶσαν ἐλευθερίαν καὶ ἐξκούσσειαν».

²⁹¹ Miklosich, *Acta et Diplomata*, 79: «ἵνα προηγουμένως κατέχη ἡ ἐκεῖσε ἀγιωτάτη μητρόπολις Ἰωαννίνων πάντα τὰ κτήματα καὶ δίκαια αὐτῆς ὅσα δηλονότι κέκτηται διὰ παλαιῶν δικαιωμάτων, εἴτε χωρία ταῦτα εἰσὶν, εἴτε ἀμπέλια, εἴτε χωράφια, εἴτε μυλωνικά ἐργαστήρια εἴτε ἕτερα τοιαῦτα ὑποστατικά, εἴτε πάροιχοι, εἴτε ἄλλο τι τοιοῦτων, ἀνενοχλήτως παντάπασιν καὶ ἀδειασειστως κατὰ τὰς περιλήψεις τῶν προσόντων αὐτῇ ἐπὶ τούτοις ἐγγράφων δικαιωμάτων, κατέχει δὲ κατὰ τὸν ὅμοιον τρόπον».

²⁹² Miklosich, *Acta et Diplomata*, 81: «ἔτι ἵνα διορίσῃται ἡ βασιλεία μου καὶ ἐκλεγῶσιν ἄνθρωποι καλοὶ ὑπὸ τῶν ἐποίκων τῆς τοιαύτης πόλεως καὶ ταχθῶσιν ὥς κριταὶ καὶ κρίνωσιν καὶ ἐξιśάσωσι τὰς παρεπεπτούσας ἐν αὐτῇ ὑποθέσεις μετὰ τοῦ εὑρισκομένου εἰς κεφαλὴν αὐτῶν, πλὴν τῶν ὑποθέσεων μονῶν, αἵτινες ἀρμόζουσιν λαμβάνειν τὴν διευλύτωση ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς ἐκεῖσε ἀγιωτάτης ἐκκλησίας».

²⁹³ Miklosich, *Acta et Diplomata*, 84.

²⁹⁴ Miklosich, *Acta et Diplomata*, 86: «ἐδόθη δὲ κατὰ λόγον προσενέξεως πρὸς τὴν αὐτὴν ἀγιωτάτην ἐκκλησίαν καὶ παρὰ τοῦ προκαθημένου τῆς θεοσώστου πόλεως τῶν Ἰωαννίνων, σεβαστοῦ Σγουροῦ, τὸ μονύδριον τῶν Μηρδεαστάνων».

²⁹⁵ Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, 144.

²⁹⁶ Μανόπουλος Γ., «Η Βελτσίστα στα 1564 και οι ναοί της», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 39 (2005) 217-238

²⁹⁷ Miklosich, *Acta et Diplomata*, 85.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το χωρίον Βελτζίστα²⁹⁸. Το συγκεκριμένο χωριό είναι κατά πάσα πιθανότητα το χωριό Κληματιά Ιωαννίνων, που βρίσκεται την περιοχή της Ζίτσας. Φαίνεται ότι το συγκεκριμένο μοναστήρι την περίοδο της έκδοσης του χρυσόβουλλου ήταν ένα ζωντανό μοναστήρι όπως προκύπτει από την αναφορά σε ανθρώπους που κατοικούν σ' αυτό.²⁹⁹ Στο κείμενο πάντως του χρυσόβουλλου αναφέρονται δύο ονόματα, του Λουκά και του Πολυτεχνά που κατοικούν στην μονή αλλά δεν κατονομάζονται ως μοναχοί. Επίσης μνημονεύονται και οι συγγενείς τους που κατοικούν μαζί τους. Γιατί όμως ένα αυτοκρατορικό έγγραφο όπως αυτό να αναφέρει τα ονόματα δύο απλών ανθρώπων χωρίς να ήταν σημαντικοί για την Εκκλησία; Πολύ πιθανόν λοιπόν να ήταν μοναχοί. Τα ονόματά τους είναι και τα μοναδικά που μνημονεύονται και στα δύο αυτοκρατορικά έγγραφα του 1319 και 1321.

Σήμερα σώζονται μερικά ερείπια ναού έξω από το χωριό Κληματιά Ζίτσας, που κάνουν ορισμένους μελετητές να πιστεύουν ότι είναι τα ερείπια της συγκεκριμένης μονής. Από μία μεταγενέστερη επιγραφή του ναού Μεταμορφώσεως Σωτήρος Βελτζίστας μαθαίνουμε το όνομα ενός ηγουμένου Ιωάσαφ, ο οποίος μνημονεύεται και σε επιγραφή στη μονή Φιλανθρωπινών ως ηγούμενος αυτής. Θα μπορούσε να ήταν ο Ιωάσαφ με τον Μητροφάνη, τον μετέπειτα ηγούμενο της μονής Φιλανθρωπινών, οι ανακαινιστές του εν λόγω παρεκκλησίου, εφόσον συνδέονται οι δύο μονές.

Μονές και εκκλησίες υπήρχαν και εντός του κάστρου των Ιωαννίνων³⁰⁰. Μέσα από τις πηγές μπορούμε να διακρίνουμε περίπου έξι μονές και τριάντα εκκλησίες από τις οποίες δεν σώζεται σχεδόν τίποτα. Ο αριθμός αυτός δεν θα πρέπει να θεωρηθεί υπερβολικός αν κρίνουμε από τους ναΐσκους και τις μικρές μονές της Άρτας και της Καστοριάς. Ομιλούμε βεβαίως για μικρού διαμετρήματος ναούς και ασφαλώς για μικρά μονύδρια χωρίς μεγάλες κτηριακές εγκαταστάσεις και ολιγάριθμους εγκαταβιούντες μοναχούς.

Τα μοναστήρια του κάστρου ήταν τα εξής: μονή Αγίου Δημήτριου (δισ), Αποστόλων, Αγίου Γεωργίου, Αγ. Ιωάννη, Αγ. Λουκά, τα οποία ερημώθηκαν από τους Τούρκους μετά το αποτυχημένο κίνημα του φιλοσόφου Διονυσίου³⁰¹. Επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τιμώμενοι άγιοι του κάστρου, οι οποίοι σχετίζονται με την Ήπειρο. Άγιος Βάρβαρος που σχετίζεται με την περιοχή του Αμβρακικού, Άγιος Αχίλλειος, Άγιος Ανδρέας και ο Άγιος Λουκάς που το σκήνωμά του παράμεινε στο κάστρο των Ρωγών με την εκεί δημιουργία μονής. Η ύπαρξη πάντως τόσων μονών και εκκλησιών στο κάστρο και στον αστικό ιστό της πόλεως, σημαίνει πολλά για την πορεία του μοναχισμού αλλά και για την θρησκευτικότητα των κατοίκων.

²⁹⁸ Βρανούσης, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων*, στ. 34, 97 και Miklosich, *Acta et Diplomata*, 85: «χωρίον ή Βελτζίστα σύν τῷ ἐκεῖσε μοναστηρίῳ τῷ εἰς τῷ ὄνομα τιμωμένῳ τοῦ τιμίου Ἀρχιστρατήγου τῶν ἁνω δυνάμεων μετὰ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ εὐρισκομένων ἀνθρώπων».

²⁹⁹ Miklosich, *Acta et Diplomata*, 85: «τῶν ἐν αὐτῇ εὐρισκομένων ἀνθρώπων τοῦ τε Λουκά καὶ τοῦ Πολυτεχνά, καὶ τῶν συγγενῶν αὐτῶν».

³⁰⁰ Βρανούσης, *Ιστορία κάστρου Ιωαννίνων*, 39-41.

³⁰¹ Βρανούσης, *Ιστορία κάστρου Ιωαννίνων*, 40.

Η εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ³⁰², που βρισκόταν στο ιστορικό κάστρο των Ιωαννίνων μνημονεύεται τόσο στο χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου του 1319³⁰³ όσο και στο *Χρονικό των Ιωαννίνων*³⁰⁴. Γνωρίζουμε ότι ο Μιχαήλ Α΄, ο ιδρυτής του κράτους της Ηπείρου, ιδρύει αυτόν το ναό που λειτούργησε ως μητρόπολη, φέρνοντας την τιμή του Αρχαγγέλου από την Κωνσταντινούπολη και τιμώντας τον ως πολιούχο. Στην Βασιλεύουσα η τιμή του Αρχαγγέλου ήταν πολύ σημαντική και αυτό φαίνεται από την πληθώρα των Ναών που αφιερώνονται σ' αυτόν με πιο χαρακτηριστική αυτή του ταφικού παρεκκλησίου στην μονή Παντοκράτορος που ιδρύει ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός. Ο Μιχαήλ Α΄ Δούκας επιλέγει τον ναό και για ταφικό του μνημείο. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ θεωρείται κατά την χριστιανική θεολογία ως ψυχοπομπός.

Οι περισσότεροι Ναοί της Κωνσταντινούπολης, που ιδρύθηκαν από τους αυτοκράτορες, ώστε να αποτελέσουν χώροι ταφής τους, λειτούργησαν και ως μοναστήρια. Ο Ρωμανός Α΄ Αργυρός π.χ. έχτισε κοντά στην θάλασσα του Μαρμαρά την Παναγία Περίβλεπτο τον 11^ο αιώνα, ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός τον Χριστό Παντοκράτορα, ο Κωνσταντίνος Θ΄ τον Αγ. Γεώργιο Μαγγάνων. Φαίνεται ότι και η εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ που αποτέλεσε και μητροπολιτικό ναό μπορεί να λειτουργούσε ως μονή. Στο *Χρονικό των Ιωαννίνων* πάντως αναφέρεται ως μητρόπολη των Ιωαννίνων ο Παντοκράτωρ³⁰⁵, κάτι που προκαλεί σύγχυση. Πιθανόν όταν ο ναός του Αρχαγγέλου κατεδαφίσθη, ο Παντοκράτωρ να λειτουργήσε ως μητρόπολη³⁰⁶.

Ο Ναός ή η μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ βρίσκεται σήμερα στο χώρο του Τζαμιού του Ασλάν Πασά, όπως προκύπτει και από τον συμπληρωματικό κώδικα της Οξφόρδης. Αναφέρεται χαρακτηριστικά σε ένα κληρικό της μητροπόλεως Ιωαννίνων, τον Κακούρη, ο οποίος, όταν εκοιμήθη, ετάφη στο προαύλιο χώρο της εκκλησίας. Ο συγκεκριμένος ιερέας φαίνεται να ήταν ο προϊστάμενος του ναού, γι' αυτό και η τιμητική ταφή. Είναι μάλιστα πολύ πιθανόν αυτός ο κληρικός να ήταν και ο συγγραφέας ή ο αντιγραφέας του κώδικα. Πάντως προσδίδει ιδιαίτερη αξία το γεγονός της προέλευσης του κώδικα από εκκλησιαστικό- μοναχικό περιβάλλον.³⁰⁷

³⁰² Γιαννούλης Δ., «Η τιμή και η εικονογραφία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Ήπειρο από την Βυζαντινή εποχή μέχρι σήμερα», *Πρακτικά Α΄ πανηπειρωτικού συνεδρίου* Ι (2015) 513. Βρανούση, *Ιστορία κάστρου Ιωαννίνων*, 42.

³⁰³ Miklosich, *Acta et Diplomata*, 78: «πολιστής γαρ καὶ πολιοῦχος καὶ προστάτης κράτιστος ὁ μέγας τῶν ἄνω τοῦ Θεοῦ Ταγμάτων ἀγγελικῶν πρωτοστάτης Μιχαήλ».

³⁰⁴ Βρανούσης, *Χρονικόν Ιωαννίνων*, στ 9, 88: «πρὸς τὸν ἀρχιστράτηγον τοῦ Θεοῦ Μιχαήλ τῶν ἄνω δυνάμεων», και «ἦν ἰδεῖν τότε μεγάλην σωτηρίαν τῇ πόλει τῶν Ἰωαννίνων ἣν ἐλυτρώσατο Κύριος ὁ Θεὸς ἐκ τῶν χειρῶν τῶν Ἀλβανιτῶν τῇ πρεσβείᾳ τοῦ φύλακος ταύτης, τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ τῶν ἄνω Δυνάμεων» Βρανούσης, *Χρονικόν Ιωαννίνων*, στ 9, 88.

³⁰⁵ Βρανούσης, *Χρονικόν Ιωαννίνων*, στ. 10, 80: «ἔξω τῆς Μητροπόλεως εἰς τὸν Μέγα Παντοκράτορα»

³⁰⁶ Δεν γνωρίζουμε την αιτία της κατεδάφισης της παλαιάς μητροπόλεως του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, ούτε πότε ακριβώς μετατρέπεται ο ναός του Παντοκράτορα σε μητρόπολη. Πιθανόν να έγινε λίγα χρόνια πριν την οθωμανική κατάκτηση των Ιωαννίνων. Βλ. Βρανούση, *Ιστορία Κάστρου Ιωαννίνων*, 34.

³⁰⁷ Γεωργακόπουλος, *Η συνέχεια του Χρονικού των Ιωαννίνων*, 1430.

2.2. Ο Μοναχικός βίος της Νήσου των Ιωαννίνων.

Ιδιαίτερης σημασίας για την πορεία του μοναχικού βίου στα βυζαντινά Ιωάννινα είναι η νήσος που βρίσκεται εντός της λίμνης Παμβώτιδας. Η νήσος των Ιωαννίνων θα αποτελέσει ήδη πριν από τον 13^ο αιώνα ένα είδος μοναχικής πολιτείας³⁰⁸, αν κρίνουμε από την πορεία και την οργάνωση του μοναχισμού εκεί. Τα μοναστήρια που ιδρύονται, οι σκήτες και τα ησυχαστήρια των μοναχών, που προϋπήρχαν, θα αποτελέσουν φάρο πνευματικότητας, μοναχικού αγώνα και χριστιανικής ομολογίας³⁰⁹.

Σημαντικότερη ανάμεσα στις μονές της νήσου είναι η μονή των Φιλανθρωπινών³¹⁰, η οποία φέρει το όνομα μίας εκ των επιφανέστερων βυζαντινών οικογενειών που ήρθαν στην Ήπειρο, αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο³¹¹. Η μονή είναι κτισμένη γύρω στον 13^ο αιώνα σε βραχώδες ύψωμα στο νοτιοδυτικό άκρο του νησιού. Σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή στο καθολικό της μονής, ιδρυτής της εμφανίζεται ένας ιερέας, που έφερε το αξίωμα του οικονόμου της μητροπόλεως Ιωαννίνων και ήταν υποψήφιος για τον μητροπολιτικό θρόνο, ο Μιχαήλ Φιλανθρωπινός³¹². Ο Μιχαήλ θα εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη ύστερα από το αποτυχημένο πραξικόπημα του Αλεξίου Φιλανθρωπινού, θα δράσει στα Ιωάννινα και ιδιαίτερα στην νήσο κατά την περίοδο 1290-91, όπου θα ανακαινίσει εκ βάθρων την Μονή Αγ. Νικολάου Σπανού.

Με την συγκεκριμένη μονή σχετίζονται και άλλα πρόσωπα της ίδιας οικογένειας. Προσωπογραφία τους υπάρχει στο νάρθηκα της μονής, όπου ευλογούνται από τον άγιο Νικόλαο, ενώ είχαν ενδυθεί το μοναχικό σχήμα.³¹³ Χαρακτηρίστηκα αναφέρουμε τους μοναχούς Γεώργιο, πρωτασηκρήτη Ιωαννίνων (+1356-57), μοναχό Μακάριο (+1504-05), ιερομόναχο Νεόφυτο (+1531-32) και τον μοναχό Ματθαίο, σακελλάριο της μητροπόλεως Ιωαννίνων, ο επονομαζόμενος Μουρίκης (+1533-34). Αργότερα κατά το 1542 έγινε από τον Ιωάσαφ Φιλανθρωπινό ανακαίνιση, από την οποία προέρχεται και η εσωτερική διακόσμηση. Αξιομνημόνευτη για την συγκεκριμένη βυζαντινή μονή είναι η ύπαρξη σ' αυτήν του

³⁰⁸ Δάκαρης Σ., *Το Νησί των Ιωαννίνων, ιστορία, Μνημεία, Μουσείο*, Αθήνα 1998, 11.

³⁰⁹ Παπαδοπούλου Β., *Τα Μοναστήρια του Νησιού των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2004, 19.

³¹⁰ Σχετικά με την οικογένεια των Φιλανθρωπινών βλ. Κωνσταντινίδης Κ., «Ζητήματα από την πνευματική ζωή στην μεσαιωνική Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* (2008) 46-57 και Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, 176-177.

³¹¹ Αχειμάστου- Ποταμιάνου Μ., *Η μονή των φιλανθρωπινών*, Αθήνα 1980, 1-3.

³¹² Ο Μιχαήλ Φιλανθρωπινός θα δωρίσει στην μονή Αγ. Νικολάου ένα ευαγγελιστάριο του 14^{ου} αιώνα, που σώζεται στο μουσείο Μπενάκη, Κωνσταντινίδης, *Από την πνευματική ζωή του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, 246.

³¹³ Αχειμάστου- Ποταμιάνου Μ., *Οι τοιχογραφίες της μονής των Φιλανθρωπινών στο νησί των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2004, 16-20.

«κουβαρά», ενός χειρόγραφου κώδικα, στον οποίο περιλαμβάνονται σημαντικά ιστορικά γεγονότα³¹⁴.

Κατά την ίδια περίοδο έχουμε και την ίδρυση ενός άλλου μοναστικού καθιδρύματος, της μονής Στρατηγόπουλου³¹⁵ ή Ντιλίου, η οποία σχετίζεται με την προειρημένη οικογένεια³¹⁶. Η οικογένεια Στρατηγόπουλου³¹⁷ εγκαταστάθηκε και αυτή στα Ιωάννινα μετά το 1204 και έλαβε αξιώματα. Ιδιαίτερα γνωστοί είναι ο Σίμων και ο υιός του Παύλος για την συμβολή τους στην επίδοση της εξουσίας των Ιωαννίνων στον Κάρολο Α΄ Τόκκο το 1411³¹⁸. Επίσης η οικογένεια αυτή θα παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στην παράδοση των Ιωαννίνων στον Σινάν Πασά και στην συγγραφή του ομώνυμου «Ορισμού», των όρων δηλαδή που αποδέχθηκαν οι πρόκριτοι και ο μητροπολίτης, διατηρώντας τα προνόμια του χρυσόβουλλου του 1319 του βασιλέως Ανδρονίκου Β΄³¹⁹.

Για την πορεία της μονής και τον μοναχισμό αντλούμε πληροφορίες από τα ονόματα δύο μοναχών, του Νήφωνος και του Σοφρωνίου, που έδρασαν στο νησί γύρω στο 1500. Η περίοδος που ολοκληρώνονται οι αγιογραφίες της μονής συμπίπτει χρονικά με την καλλιτεχνική αποπεράτωση της μονής των Φιλανθρωπινών, γεγονός που δηλώνει την ανοδική εκκλησιαστική και μοναστική καλλιτεχνική πορεία των Ιωαννίνων³²⁰.

Αν και μεταγενέστερη η μονή Αγ. Νικολάου Γκιουμάτων ή Μεθοδάτων, κειμένη σε έναν λόφο στις όχθες της λίμνης είναι σημαντική για την έρευνά μας διότι συνδέεται άρρηκτα με την προγενέστερη μοναχική ζωή της πόλεως³²¹. Η ονομασία της μονής προέρχεται από την εύπορη εμπορική οικογένεια των Γκιουμάτων ή Μεθοδάτων, που φαίνεται να έκαναν εμπόριο με τη Βενετία κατά την διάρκεια του 16^{ου} αιώνα. Η μονή αυτή είναι γνωστή και ως μονή Ελεούσας. Είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορία της εικόνας της Παναγίας Ελεούσας³²², που ήταν τοποθετημένη στην μονή Αγίας Παρασκευής, στην θέση του κτηρίου της σημερινής περιφέρειας όπως προαναφέρθηκε. Η μοναχή Παρθενία, μετέφερε την εικόνα στην μονή Γκιουμάτων στο νησί.

Η Παρθενία, είναι η μοναδική γυναίκα μοναχή που αναφέρεται στο νησί. Αν και ο γυναικείος μοναχισμός φαίνεται περιορισμένος στην περιοχή της Ηπείρου με εξαίρεση την περιοχή της Άρτας με τις γυναικείες μονές της Βλαχέρνας, που μετετράπη σε γυναικεία, του Αγίου Γεωργίου και τις γυναικείες ασκητικές μορφές όπως την αγία Θεοδώρα και την οικογένεια των Αψαράδων δεν θα γίνει λόγος σε

³¹⁴ Περί Κουβαρά βλ. Παπαδοπούλου Β., *Μοναστήρια Νησιού Ιωαννίνων*, 28. Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, 136. Βρανούσης Λ, *Χρονικά μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα 1962, 31.

³¹⁵ Παπαδοπούλου, *Μοναστήρια Νησιού Ιωαννίνων*, 59.

³¹⁶ Δάκαρης, *Το Νησί των Ιωαννίνων*, 35-37.

³¹⁷ Περί της οικογενείας των Στρατηγόπουλων βλ. Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, 179-180. Λίβα-Ξανθάκη Θ., *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντιλίου*, Ιωάννινα 1980, 5-6.

³¹⁸ Nicol, *Δεσποτάτο Ηπείρου*, 242-247.

³¹⁹ Nicol, *Δεσποτάτο Ηπείρου*, 285-287.

³²⁰ Λίβα-Ξανθάκη Θ., *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντιλίου*, 195-198.

³²¹ Παπαδοπούλου, *Μοναστήρια Νησιού Ιωαννίνων*, 75. Δάκαρης, *Το Νησί των Ιωαννίνων*, 45.

³²² Παπαδοπούλου Β. και άλλοι, *Η μονή Ελεούσας στο νησί των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2015, 13-19.

γυναικεία μοναχικά πρόσωπα. Βεβαίως υπάρχουν γυναίκες που βοηθούν και ενισχύουν τα μοναστικά ιδρύματα με την επιρροή ή τις χορηγίες τους, αλλά υπάρχει έλλειψη γυναικείων μοναχικών προσωπικοτήτων. Τέλος για την ιστορία τη μονής Ελεούσας δύο μοναχοί, ο Δωρόθεος και ο Γεράσιμος, κατ' εντολή του ηγουμένου Νικηφόρου, γύρω στον 17^ο αιώνα, θα συλλέξουν χρήματα για την ανακαίνισή της³²³.

Η ύπαρξη και άλλων μικρών ασκητηρίων, διαφορετικών χρονικών περιόδων, όπως του Αγ. Παντελεήμονος³²⁴, του Προφήτη Ηλία, του Σωτήρος κ.ά. επιβεβαιώνουν την πιθανότητα ενός μικρού μοναστηριακού κέντρου, πιθανόν και για ένα χρονικό διάστημα άβατου, κατά μίμηση των μεγάλων μοναστηριακών κοινοτήτων του Αγίου Όρους, της Βιθυνίας και των Μετεώρων. Αυτό είναι κάτι που προσδίδει μία ιδιαίτερη αξία στον μοναχισμό της νήσου.

Σαράντα περίπου χρόνια μετά την κατάληψη της Ηπείρου από τους Οθωμανούς γεννιούνται οι αυτάδελφοι μοναχοί Νεκτάριος και Θεοφάνης οι Αψαράδες³²⁵. Ήταν απόγονοι της επιφανούς οικογενείας των Αψαράδων στα Ιωάννινα³²⁶. Φλεγόμενοι από θείο ζήλο αποφάσισαν να ενδυθούν το μοναχικό σχήμα και να αφιερωθούν στο Θεό. Γύρω στο 1500 οι δύο αυτοί Γιαννιώτες αδερφοί αναζητώντας έναν τόπο άσκησης και ανάπτυξης της πνευματικής τους ζωής θα καταφύγουν στο νησί των Ιωαννίνων, όπου ίδρυσαν την μονή Προδρόμου³²⁷. Η σύνδεσή τους με τον ήδη ασκητεύοντα στο νησί Σάββα³²⁸ υπήρξε καθοριστική, καθώς φαίνεται ότι τους μύησε στα της μοναχικής πολιτείας. Υπήρξε γι' αυτούς

³²³ Παπαδοπούλου, *Μοναστήρια Νησιού Ιωαννίνων*, 75-78.

³²⁴ Δάκαρης, *Το Νησί των Ιωαννίνων*, 48-49. Παπαδοπούλου, *Μοναστήρια Νησιού Ιωαννίνων*, 107-115.

³²⁵ Γιαννούλης, *Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου*, 111-112. Οικονόμου. *Αγιολόγιον*, 85.

³²⁶ Η αρχοντική οικογένεια των Αψαράδων ή Οψαράδων, γνωστή από τα θρησκευτικά ιδρύματα, αναφέρεται στις πηγές ήδη από τον 13^ο αιώνα. Εκτενής αναφορά υπάρχει στη διαθήκη του Νείλου στον Ιωάννη Οψαρά. Υπάρχουν εικασίες για τον τόπο καταγωγής της οικογένειας. Πιθανόν η Ουζντίνα (σημ. τρία πέντε Πηγάδια) ή, όπως θέλει ο Αραβαντινός, η Κεστρήνη, την οποία και εγκαταλείπουν για λόγους αλβανικών επιδρομών. Μέσα στην πόλη των Ιωαννίνων αναφέρονται ο Μιχαήλ Αψαράς, πρωτοβεστιάριος και σύμβουλος του Θωμά Πρελούμπου, και ο Θεόδωρος Αψαράς που επιζητεί μετά τον θάνατο του Θωμά την μετάκληση των εξορισθέντων Γιαννιωτών υπό του προαναφερθέντος. Ο Ιωάννης Απόκαυκος σε επιστολή του προς τον επίσκοπο Βόνιτζας Ιωάννη ονοματίζει τον καστροφύλακα Οψαρά. Τέλος αναφέρεται και κάποιος Ιωάννης Οψαρό, από την Κέρκυρα που κατέφυγε στο Βουθρωτό μετά τον θάνατο του Φιλίππου Κινάρδου. Πάντως επρόκειτο για μία επιφανή οικογένεια που συμμετείχε ενεργά στο πολιτικά, θρησκευτικά και στρατιωτικά τεκταινόμενα της εποχής. Βλ., Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, 178-179. Τούρτα Α., *Νεκτάριος και Θεοφάνης, οι Αψαράδες και η Μονή του Προδρόμου στο νησί των Ιωαννίνων*, 1980, 69. *Χρονικόν Ιωαννίνων*, εκδ. Βρανούση, 222. Ασωνίτης Σ., *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1999, 185. Αγορίτσας Δ., *Βίος και πολιτεία των οσίων Νεκταρίου και Θεοφάνους των Αψαράδων κτιτόρων της Μονής Βαρλαάμ*, Μετέωρα 2018, 62-66. Δελιμάρης, *Άπαντα Ιωάννου Απόκαυκου*, επ. 130, 316-317. Βρανούσης, *Χρονικόν Ιωαννίνων*, στ.11, 82 (περί Μιχαήλ Αψαρά). Βρανούσης, *Χρονικόν Ιωαννίνων*, στ. 28, 94 (περί Θεοδώρου Αψαρά).

³²⁷ Περί της μονής Προδρόμου νήσου βλ. Δάκαρης, *Το Νησί των Ιωαννίνων*, 51-52. Παπαδοπούλου, *Μοναστήρια Νησιού Ιωαννίνων*, 117-124.

³²⁸ Σχετικά με Άγιο Σάββα Ιωαννίνων βλ. Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 83 και 95: «Καὶ δὴ ζητούντων ἡμῶν τὸν εἰς τοῦτο ὁδηγήσαντα, ἐδρομεν τινὰ ὄσιον ἄνδρα, γηραιὸν συνέσει καὶ ἡλικίᾳ καὶ πάσιν κεκοσμημένον ἀρετῇ, Σάββαν καλούμενον, συνώνυμον τῷ θεῷ Σάββα καὶ μηδὲν τῆς ἐκείνου ἀρετῆς ἐλλειπῶς ἔχοντα, ἀλλ' ὅλον ὡς ἀληθῶς ἡγιασμένον».

πνευματικός πατήρ και καθοδηγητής. Οι Αψαράδες παρέμειναν κοντά του μέχρι και την στιγμή του θανάτου του, οπότε αναχώρησαν για το Άγιον Όρος. Εγκαταβίωσαν στην μόνη Διονυσίου, όπου συνδέθηκαν με τον μονάζοντα σ' αυτή Νήφωνα τον μετέπειτα οικουμενικό πατριάρχη Νήφωνα Β'. Η σχέση τους με το αγιόννυμο όρος αλλά και με τον πατριάρχη Νήφωνα, υπήρξε καθοριστική για την μοναχική τους πορεία³²⁹. Επέστρεψαν στην νήσο στο κελί του γέροντα Σάββα αλλά προστριβές με τους εκεί διεκδικητές τους ανάγκασαν να αναζητήσουν νέο τόπο, στην μονή Προδρόμου.

Από την μονή στο νησί πέρασαν στα Μετέωρα. Εκεί τους δόθηκε ένας χώρος αρχικά στο βράχο του Προδρόμου και αργότερα στο σημείο του λίθου του Βαρλαάμ. Σε εκείνο το σημείο οι δύο ηπειρώτες μοναχοί σχημάτισαν μία ολόκληρη μοναχική πολιτεία γενόμενοι κτήτορες της νέας μονής Βαρλαάμ. Οι Αψαράδες μοναχοί οργάνωσαν την νέα μονή με τυπικές διατάξεις για την εύρυθμη λειτουργία της και την πλούτισαν με περιουσιακά στοιχεία για τον βιοπορισμό και την αυτάρκεια της.

Η παρακαταθήκη των Αψαράδων υπήρξε σημαντική τόσο για τον μοναχισμό της Ηπείρου, από την οποία ξεκίνησαν και στην οποία έλαβαν τα πρώτα τους εφόδια, όσο και για την μετέπειτα μοναχική τους πορεία στη μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων αλλά και των άλλων μοναστηριών που γειτνιάζουν με το μοναστικό αυτό συγκρότημα και επηρεάστηκαν από αυτούς. Τα πρώτα πνευματικά εφόδια που έλαβαν από τον Άγιο Σάββα στα Ιωάννινα σε συνδυασμό με την επιρροή της αθωνικής πολιτείας, τους έκαναν να ξεχωρίσουν³³⁰.

Οι αδερφοί Αψαράδες έγιναν μοναχοί γύρω στο 1501-1504. Σύμφωνα με την βιογραφία τους, όταν προσήλθαν στον Σάββα αυτός ήταν ήδη γέρος. Αν ο θάνατος του Σάββα τοποθετηθεί το 1505, η ημερομηνία της αφιέρωσής τους θα πρέπει να τοποθετηθεί πριν τον θάνατό του. Επίσης, αν πήγαν στον Σάββα γύρω στο 1500, είναι αδύνατον να έγιναν μοναχοί την ίδια περίοδο διότι πρέπει να περάσει μία περίοδος δοκιμασίας πριν την κουρά. Γνωρίζουμε επιπλέον ότι μετά την κοίμηση του γέροντά τους έφυγαν για το Άγιον Όρος όντες μοναχοί. Άρα η ημερομηνία μεταξύ 1501-1504 φαίνεται πολύ πιθανή. Κατά την επίσκεψη του πατριάρχη Παχωμίου Α' στα Ιωάννινα, κατά την δεύτερη θητεία του στον πατριαρχικό θρόνο (1504-1513), η οποία πραγματοποιήθηκε ανάμεσα στα έτη 1507-1508, όταν πέθανε ο μητροπολίτης Ιωαννίνων Γεννάδιος και εξελέγη ο νέος μητροπολίτης Θεόκλητος, οι δύο αδερφοί σίγουρα ήταν μοναχοί και ακόμα βρίσκονταν στα Ιωάννινα.

Πότε όμως χτίζεται το μονύδριο του Προδρόμου; Πρόσφατες έρευνες συντήρησης του ναού απέδειξαν την ύπαρξη τοιχοποιίας παλαιότερων ετών από το κυρίως κτίσμα. Πιθανόν να χρησίμευε ως ασκητήριο ενός τοπικού αγίου, του Αντωνίου. Στην περιοχή αυτή, στη θέση Γούβα, υπάρχει μεγάλη ανωμαλία του εδάφους και πιθανώς χρειάστηκαν αρκετό καιρό για την ομαλοποίηση του. Σίγουρα η ανοικοδόμηση ξεκίνησε λίγο πριν ή μετά τον θάνατο του Σάββα το 1505. Επίσης η

³²⁹ Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 85: «ἀλλ' ὡς εἰχομεν τάχους εἰς τὸ ἀγιόννυμον ὄρος τοῦ Ἁθῶ ἀφίγμεθα πρὸς τὸν παναγιώτατον ἡμῶν δεσπότην καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην κῆριν Νήφωνα ὠφελείας χάριν καὶ διδαχῆς καὶ ὅπως πορεύεσθαι χρὴ μνηθῆναι ἡμᾶς».

³³⁰ Λάμπρου Σπ., «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν μετεώρων», *Νέος Ἑλληνομνημὼν* II (1905) 93-97.

ύπαρξη ενός οθωμανικού εγγράφου πιστοποιεί ότι οι Αψαράδες εξασφάλισαν άδεια για την ίδρυση μονής από τον μητροπολίτη Γεννάδιο ο οποίος πεθαίνει το 1507. Άρα η ανοικοδόμηση πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 1505 και πριν το 1507. Ο πατριάρχης Παχώμιος Α΄ πάντως το επισκέπτεται το 1508.

Τα αγιολογικά κείμενα, που αφορούν τους Αψαράδες μοναχούς είναι η αυτοβιογραφία τους, το διαθηκώον γράμμα τους, καθώς και το διαθηκώον γράμμα του Νεκταρίου για το Λεπενό³³¹, τα οποία συντάσσουν οι ίδιοι, και άλλα τα οποία γράφονται αργότερα από τα πνευματικά τους τέκνα, όπως εγκωμιαστικά κείμενα, λόγοι και ομιλίες. Χάριν αυτών των ιστορικών εγγράφων εξάγουμε πλήθος πληροφοριών για την μοναχική ζωή της νήσου των Ιωαννίνων αλλά και ολόκληρης της Ηπείρου, διότι αποτελούν μοναδικά κείμενα που αναπαράγουν την μοναχική παράδοση της νήσου. Τα πρωτότυπα κείμενα δεν σώζονται ή παραμένουν άγνωστα σε κάποια βιβλιοθήκη του εξωτερικού ή εσωτερικού. Η πλειονότητα όμως των αντιγράφων χρονολογούνται στον 16^ο και τον 17^ο αιώνα.

Η αυτοβιογραφία των αυταδέλφων είναι η πλέον πολύτιμη. Από αυτήν μαθαίνουμε τα ονόματα του Σάββα του γέροντά τους, καθώς και του μοναχού Αντωνίου³³² που ασκήτευε εκεί. Επίσης πληροφορούμαστε ονόματα των ακολούθων τους, όπως των μοναχών Βενεδίκτου και Παχωμίου³³³, με πιθανή καταγωγή από τα Ιωάννινα. Η αύξηση της συνοδείας τους δείχνει την φήμη, που οι αδερφοί είχαν αποκτήσει.

Το κείμενο συντάσσεται και από τους δύο αδερφούς, όταν αυτοί σίγουρα ευρίσκονται στα Μετέωρα. Οι αναφορές για την μονή Μετεώρων, τον στύλο του Προδρόμου και τα περιουσιακά στοιχεία μας το επιβεβαιώνουν. Οι Αψαράδες μετά την παραμονή τους στο Άγιον Όρος επιστρέφουν για λίγο στην Ήπειρο και μετά μετακινούνται στα Μετέωρα. Αυτό γίνεται γύρω στο 1510-1511. Επίσης θεωρούμε ότι, όταν συντάχθηκε το κείμενο, πρέπει να είχε χτιστεί η μονή Βαρλαάμ, κάτι που έγινε γύρω στο 1517. Άρα ως πιθανή ημερομηνία σύνταξης του κειμένου θεωρούμε τα έτη από το 1517 έως το 1520.

Στην αυτοβιογραφία γίνεται λόγος για τους πνευματικούς πειρασμούς και τις αδυναμίες του σώματος, που καλούνταν να νικήσουν. Όπως ο κάθε μοναχός που αφιερώνει την ζωή του, έτσι και οι Αψαράδες οφείλουν να πολεμήσουν για την μοναχική τους πολιτεία. Περιγράφονται με γλαφυρότητα οι έριδες με άλλους μοναχούς της νήσου, τις οποίες πρέπει όφειλαν να αντιμετωπίσουν με ηρεμία και χριστιανική αγάπη. Στο τέλος γίνεται λόγος για τον παραχωρηθέντα χώρο στα

³³¹ Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 59.

³³² Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 85-86: «πλησίον ὄντα ἐτέρου τινός ἡσυχαστηρίου ὅπερ ἐκαλεῖτο τοῦ Ἁγίου Παντλεήμονος, εἰς σπήλαιον σχηματιζόμενον καὶ ἄνωθεν μὲν εἰς ὕψος ἐκτεινόμενον διὰ πολλὸν, τὴν λίμνην ἔχον ὑποκάτωθεν, κατὰ δὲ τὸ μέσον τὴν κοιλότητα, ἥτοι αὐτὸ τὸ σχῆμα τοῦ σπηλαίου Γοῦβα τοπικῶς καλούμενον· ἐν ᾧ Ἀντώνιος τις μονάζων ὑπῆρχεν ἐν παλαιαῖς τοῖς χρόνοις, ἄκραν ἄσκησιν καὶ πολιτείαν ἀρίστην ἐνδείξάμενος».

³³³ Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 89 και 102: «Καὶ δὴ κόπον καὶ πόνον βαλόντες μετὰ τῶν οἰκείων ἡμῶν ὑποτακτικὸν τῶν ἐξ ἀρχῆς συνόντων ἡμῖν, Βενεδίκτου καὶ Παχωμίου τῶν μοναχῶν». Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 89 και 102.

Μετεώρα, έναν χώρο τραχύ και ανώμαλο μέσα σε βράχους και φαράγγια, που ήταν ιδανικός για την σωματική άσκηση και καταπόνηση κατά τα μοναχικά πρότυπα³³⁴.

Μέσα από την αυτοβιογραφία τους οι Αψαράδες δίνουν εντολές για την λειτουργία της μονής, τις αυστηρές νηστείες, τις ακολουθίες, τις αγρυπνίες και τις προσευχές, που πρέπει να αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ζωής των μοναχών³³⁵. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στο λειτουργικό μέρος των ακολουθιών με το τυπικό³³⁶ του «θυκαρά»³³⁷. Η υιοθέτηση του ιδιαίτερου αυτού μοναχικού τυπικού και η καθιέρωσή του στην νεοσύστατη μονή οφείλεται κατά βάση στην παραμονή τους στο Άγιον Όρος, όπου ήταν ευρέως διαδεδομένο. Αυτό όμως που κάνει ακόμη ιδιαίτερο το υψηλής θεολογίας τυπικό αυτό, είναι το γεγονός ότι απηχεί μία λόγια γλωσσική μορφή κατανοητή από καλλιεργημένους ανθρώπους που όπως φαίνεται ήταν οι Αψαράδες.

Η αύξηση της αδελφότητας συνδέεται με την αύξηση της μοναστηριακής παρουσίας. Πρέπει να υπάρξει autάρκεια αγαθών για την συντήρηση των μοναχών. Στο παρόν κείμενο μνημονεύονται πολλά περιουσιακά στοιχεία των Αψαράδων στο νησί αλλά και σε άλλες περιοχές των Ιωαννίνων κάτι που επιβεβαιώνει την καθαρά μοναχική κατοίκηση της νήσου.

Στην ίδια περίπτωση θέση κινείται και το διαθηκώον γράμμα των δύο αυτών μοναχών. Αναφέρονται περιληπτικά στις ενέργειές τους για την ίδρυση των μονών και στην μοναχική εν γένει πορεία τους. Αρχικά, θέλοντας να δείξουν την υπακοή τους προς την εκκλησία, υποδεικνύουν τις άδειες και ευλογίες, που έλαβαν τόσο από τους ηγουμένους όσο και από τους αρχιερείς των περιοχών που έδρασαν³³⁸, χωρίς να μνημονεύουν ονόματα.

Ομιλούν για ακόμη μία φορά μέσα από το γράμμα τους για τις φιλονικίες με τους άλλους μοναχούς, ιδιαίτερα στη μονή Στρατηγόπουλου, καθώς και τις κακουχίες που συνάντησαν στην πορεία τους. Πληροφορούμαστε για τις προσωπικές τους ενέργειες σχετικά με την κατασκευή των μονών Προδρόμου και Βαρλαάμ αλλά και για τα οικονομικά ζητήματα που είχαν, τα έξοδα κατασκευής κ.ά., όπως και τις δυσκολίες από τις τουρκικές αρχές για την ίδρυση της μονής στην νήσο των Ιωαννίνων.

Το γράμμα αυτό θα καταλήξει με προτροπές προς τους μοναχούς της μονής Βαρλαάμ για ομόνοια, ειρήνη και υπακοή³³⁹. Προτρέπει να αφοσιώνονται οι μοναχοί

³³⁴ Λάμπρου, *Συμβολαί εις την ιστορίαν των μονῶν των μετεώρων*, 103-104.

³³⁵ Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 89, 90 και 103: «Ἡ μὲν οὖν τῶν θεῶν ὕμνων καὶ προσευχῶν ἀκολουθία, τὸ κατὰ Κυριακὴν ἀγρυπνεῖν ἐν ὅλῃ νυκτὶ, ὃ καὶ κατὰ πάσαν ἄλλην ἑορτὴν δεσποτικὴν ἢ καὶ ἁγίου ἐπισήμου μνήμην ἀπαρασάλευτον ἐφυλάττετο· κατὰ δὲ τὰς λοιπὰς ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος τὸ ἡμῖν τῆς νυκτός ἡμῖν ἐτέκακτο πρὸς δοξολογίαν Θεοῦ».

³³⁶ Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 103: «Τὰ δὲ ὑμνούμενα οὐ μόνον ἐκεῖνα τὰ συνήθη τοῦ Τυπικοῦ τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ λεγομένου Θυκαρᾶ πᾶσα ἀκολουθία» Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 103.

³³⁷ Για περισσότερες πληροφορίες για το τυπικό αυτό βλ. *Θυκαράς*, Άγιον όρος 2008

³³⁸ Αγορίτσας Δ., *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 113: «Ἐνθεν τοι βουλῇ καὶ γνώμῃ τοῦ Πανιερωτάτου Λαρίσσης καὶ τοῦ τότε ὀσιωτάτου καθηγουμένου τῆς σεβασμίας καὶ βασιλικῆς μονῆς τοῦ Μετεώρου, τὸν τοῦ Βαρλαάμ λίθον ἐλάβομεν καὶ κατὰ δεσποτείαν ἔχειν τοῦτον συνεχωρήθημεν».

³³⁹ Λάμπρου, *Συμβολαί εις την ιστορίαν των μονῶν των μετεώρων*, 107-113.

συνειδητά στον πνευματικό τους αγώνα μακριά από την αμαρτία και τα πάθη. Να έχουν πνευματικό και όχι κοσμικό φρόνημα. Να υπακούουν στον ηγούμενο και τον τοπικό επίσκοπο και να μην εγκαταλείψουν για κανένα λόγο την μονή τους. Αναφέρονται τα διοικητικά θέματα απαραίτητα για την ομαλή λειτουργία του μοναστηριού. Προβάλλονται τα κτητορικά δικαιώματα, προφανώς για να αποφευχθούν μελλοντικές παρεμβάσεις από τρίτους, όπως έγινε με τους μοναχούς που κατέλαβαν το κελί του γέροντά τους. Γίνεται λόγος για θέματα εκκλησιαστικού δικαίου αλλά και για τις σχέσεις τους με τις άλλες μονές. Στο τέλος υπάρχουν διατυπώσεις για σαφή τήρηση των εντολών αλλά, όπως με την διαθήκη του Νεΐλου, και κατάρες για τους αθετούντες. Το κείμενο κλείνει μεν με αφορισμούς για όποιον δεν τηρήσει τα λεχθέντα και αμφισβητήσει τον ρόλο της μονής, αλλά υπόσχεται την ειρήνη και την βασιλεία των ουρανών σε όποιον υπακούσει.

Ένα σημαντικό στοιχείο του κειμένου σχετικό με την Ήπειρο είναι η αναφορά στην περιοχή της Οσδίνας ή αλλιώς Ουζντίνας,³⁴⁰ η οποία βρίσκεται στην σημερινή Θεσπρωτία. Στην περιοχή αυτή η οικογένεια Αψαρά κατείχε ήδη από τον 14^ο αιώνα μία σημαντική ακίνητη περιουσία. Στην διαθήκη του Νεΐλου γίνεται αναφορά στο όνομα του Ιωάννη Οψαρά ως μεγάλου ευεργέτη και προστάτη της μονής Γηρομερίου. Η περιοχή της Οσδίνας στην Θεσπρωτία είναι κοντά στο Γηρομέρι και πολύ πιθανόν ο Ιωάννης, που σχετίζεται με την ομώνυμη μονή αλλά και όλη η οικογένεια Αψαρά, να έλκει την καταγωγή της από εκεί. Οι Νεκτάριος και Θεοφάνης στο κείμενο μας πληροφορούν για μία σειρά περιουσιακών στοιχείων, όπως, αμπέλια, αγρούς, μύλους, ελαιώνες, κήπους και διάφορα άλλα, δείχνοντας το μέγεθος του πλούτου της αρχοντικής αυτής οικογένειας³⁴¹. Μέσα από τα μεταγενέστερα οθωμανικά αρχεία του σαντζακίου του Δέλβινου του έτους 1551 επιβεβαιώνονται τα παρόντα περιουσιακά στοιχεία. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι στην περιοχή βρίσκεται και μονύδριο αφιερωμένο στον Πρόδρομο, κάτι που δεν είναι άτοπο και συνδέεται σίγουρα με την οικογένεια των Αψαράδων. Η ύπαρξη μάλιστα επιγραφής στην κεντρική εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου έχει το όνομα (Α)ψαράς. Αυτά τα κτήματα θα αποδοθούν στην μονή Βαρλαάμ για χρήση και εξασφάλιση πόρων. Τέλος άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι οι μονές Μεγάλου Μετεώρου και Δουσίκου έχουν στην περιοχή αυτή μετόχια και βακούφια, ενώ γύρω στο 1558 κάποιος Λάμπρος Αψαράς προέβη σε ανταλλαγή κτημάτων με την μονή Μ. Μετεώρου.

Το κείμενο της διαθήκης γράφεται, όταν οι ηπειρώτες μοναχοί ευρίσκονται στα Μετέωρα. Πότε όμως και γιατί; Παρατηρούμε την απουσία ονόματος επισκόπου στο κείμενο. Ως γνωστόν η επίκληση στο όνομα του οικείου επισκόπου δίδει μία εγκυρότητα και χρονική ακρίβεια. Εδώ όμως απουσιάζει, διότι μάλλον συμπίπτει με

³⁴⁰ Σχετικά με την περιοχή βλ. Αγορίτσας Δ., *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 115, 122 και 128: «πρὸς τοῖσδε καὶ κτήματα παντοῖα ἀμπελῶνας τε καὶ ἀγρούς, κήπους τε καὶ παραδείσους καὶ μετόχια καὶ μύλωνας καὶ ἐλαιῶνας διαφόρους εἰς τὴν Ὀζδίναν καὶ ζεύγη βοῶν καὶ ἵππους καὶ ἡμίονους καὶ ἑτεραδιάφορα ἐν αὐτῇ ἀφιερῶσαμεν» και «πολλὰς ἐχόντων ἀναγκαίας ἀπέρχεσθαι συχνάκις εἰς τὰ Ἰωάννινα καὶ εἰς τὸν ἐν τῇ Ὀσδίνῃ αὐτοῖς κεκτημένον ἐλαιῶνα». Κορδώσης, *Τα βυζαντινά Γιάννενα*, 178.

³⁴¹ Λάμπρου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν μετεώρων*, 109.

μία περίοδο χηρείας του θρόνου. Αυτό πιθανόν συνέβη, όταν πέθανε ο μητροπολίτης Λαρίσης Διονύσιος και τις διοικητικές ενέργειες της μητροπόλεως τις διεύθυνε ως έξαρχος ο ιερομόναχος Νικάνωρ το 1520-1521. Ίσως λοιπόν το κείμενο να γράφτηκε εκείνη την περίοδο.

Η αιτία της σύνταξης του κειμένου θα πρέπει να αναζητηθεί στο περιεχόμενό του. Έγινε αφενός για να διασφαλιστεί και να δημοσιοποιηθεί η περιουσία της μονής με γραπτό τρόπο, ώστε να μην υπάρξει τρόπος μελλοντικής διεκδίκησης τόσο στα Μετέωρα όσο και στην Ήπειρο και αφετέρου, για να εξασφαλιστεί η ηγουμενική τους πορεία.

Το τρίτο σημαντικό κείμενο είναι το διαθηκώον γράμμα του Νεκταρίου το οποίο συντάσσει ο μοναχός Νεκτάριος λίγο πριν πεθάνει και ένα χρόνο μετά την κοίμηση του αδερφού του Θεοφάνη το 1549 και αφορά τις σχέσεις της μονής Βαρλαάμ με τη μονή Προδρόμου της νήσου Ιωαννίνων και το μετόχι στο Λεπενό³⁴². Η θέση Λεπενό εντοπίζεται στο βόρειο άκρο του λόφου του Περάματος στα Ιωάννινα. Σε αυτήν την περιοχή ο κατά σάρκα πατέρας των δύο Αψαράδων, ο οποίος αργότερα έλαβε και αυτός το μοναχικό σχήμα υπό την επωνυμία Ιώβ, χτίζει ένα μονύδριο αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο.

Γνωρίζουμε ότι όλα τα μέλη της οικογένειας των Αψαράδων έλαβαν το μοναχικό σχήμα, οι γονείς και οι τρεις αδερφές τους. Τα μοναχικά τους ονόματα ήταν Ιώβ, ο κτήτωρ του ησυχαστηρίου και η Καταφυγή, καθώς και τα ονόματα των τριών αδερφών: Αθανασία, Ευγενία και Μαγδαληνή³⁴³. Στην αυτοβιογραφία μάλιστα αναφέρεται ότι οι Αψαράδες έκτισαν πλησίον του ναού του Προδρόμου χώρους και κελία για την κατοίκηση από τις μοναχές αδερφές τους, κάτι το οποίο δεν ενισχύει την αρχική άποψη περί αβάτου.

Το γράμμα ορίζει την πνευματική σχέση καθώς και την οικονομική διαχείριση του Λεπενού και της Μονής Βαρλαάμ. Ορίζει παράλληλα τα της φροντίδας των μοναχών από μέρους του Βαρλαάμ προς το Λεπενό αλλά και όσα πρέπει να προσφέρουν οι μοναχοί του Λεπενού προς τους πρώτους και ιδίως προς τα ζώα τους με την κάλυψη των απαραίτητων τροφών για την επιβίωσή τους. Αναφέρει ρητώς την μη κατάχρηση των κτιτορικών δικαιωμάτων, τις αδελφικές σχέσεις που πρέπει να διατηρούν και τον αμοιβαίο σεβασμό. Επιπλέον αναφέρει την ποιμαντική ευθύνη της μεγάλης μονής προς το μετόχιο με την χορήγηση ιερέα για την διεξαγωγή των ακολουθιών.

Η αδελφότητα στο Λεπενό ήταν πάντοτε μικρή εν συγκρίσει με την μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων όπως διαφαίνεται από την μικρή συνοδεία μοναχών. Οι μοναχοί Νεόφυτος, Άνθιμος από Μουντζιάδες και Θεοφάνης εκ του Μυρίου

³⁴² Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 127: «Ἐπειδὴ καγὼ Νεκτάριος, ὁ ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς ἐλάχιστος θεὸς νεύσει καὶ θελήσει ὁδηγηθεὶς καὶ παραγενόμενος ἀπὸ Βαρλαάμ τοῦ ἐν τῷ Μετεωρολίθῳ ἐν τῇ νήσῳ τῶν Ἰωαννίνων ἐπισκέψεως χάριν καὶ ἐπιβλέψεως τῶν ἡμετέρων μοναστηρίων τοῦ τε ἐνδόξου Προδρόμου καὶ τοῦ ἐν τῷ Λεπενῷ μεγάλου Νικολάου».

³⁴³ Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 63.

αναφέρονται ως διαχειριστές των κτημάτων στο Λεπενό, ενώ οι Βααρλαμίτες οφείλουν να τους σέβονται.³⁴⁴

Παρ' ότι οι δύο αυτοί Αψαράδες συνεισέφεραν πολλά στην εκκλησία και στον μοναχισμό των Ιωαννίνων και της Ηπείρου, έμειναν στην συνείδηση του κόσμου των Ιωαννίνων σχεδόν αφανείς. Αντίθετα οι μοναχοί και λαϊκοί της Θεσσαλίας τους τίμησαν μετά θάνατον ως αγίους. Γράφτηκαν γι' αυτούς εγκώμια, συναξάρια και ομιλίες, ενώ δόθηκαν για χάρη τους σιγίλλια προνομίων στη μονή³⁴⁵. Η ασματική ακολουθία των αγίων Νεκταρίου και Θεοφάνους συντάχθηκε από τον μητροπολίτη Μυρέων Ματθαίο³⁴⁶ το 1606 κατόπιν αιτήματος του πνευματικού υιού του και τότε ηγουμένου της μονής Βαρλαάμ, Αρσενίου και χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα.

Οι ηπειρώτες αδερφοί υπήρξαν πρότυπο για τους μεταγενέστερους μοναχούς. Το τυπικό αλλά και η οργάνωσή τους επηρέασε την μονή Δουσίκου αλλά και την μονή Ρουσάνου, που ιδρύθηκαν από ηπειρώτες. Οι φήμη τους θα ξεπεράσει τα Μετέωρα και θα φτάσει σχεδόν σε όλη την Ελλάδα ενώ θα αναπτύξουν πνευματικές σχέσεις με άλλες μονές, όπως με την μονή Ζάβορδας³⁴⁷.

Σύγχρονοι των αδερφών Αψαράδων είναι και οι επίσης Γιαννιώτες αυτάδελφοι μοναχοί Ιωάσαφ και Μάξιμος³⁴⁸, ιδρυτές της μονής Ρουσάνου Μετεώρων. Στοιχεία για την ζωή τους αντλούμε από το διαθηκώο γράμμα τους, γύρω στο 1545. Ακολουθώντας τα βήματα των Αψαράδων προς τον μοναχισμό των Μετεώρων ανέβηκαν στον ψηλό βράχο και έγιναν κτήτορες της μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ρουσάνου³⁴⁹.

Στην διαθήκη τους γίνεται αναφορά στα αγιοτόκα Ιωάννινα, απ' όπου έλκουν την καταγωγή τους. Μιλούν και αυτοί για την σφοδρή τους επιθυμία να γίνουν μοναχοί αλλά και για τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν μέχρι την ίδρυση της μονής. Τηρούν την εντολή της υπακοής προς τις εκκλησιαστικές αρχές, και δίνουν εντολές για τήρηση της τάξεως και της εύρυθμης λειτουργίας της μονής. Μιλούν για τα πάθη των μοναχών και πως αυτά θα αποταχθούν. Επίσης αναφέρονται στην ανάπτυξη αρετών και αγάπης μεταξύ τους. Στο τέλος μιλούν για επιτίμια στους απείθαρχους, για την μη τήρηση των διατεχθέντων³⁵⁰.

³⁴⁴ Τα παραπάνω τοπωνύμια αναφέρονται και στο δεύτερο χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου για την Μητρόπολη Ιωαννίνων. Το μεν πρώτο ταυτίζεται με το Μέτσοβο το δε δεύτερο πιθανόν με το βλάχικο όνομα της Μηλιάς Μετσόβου (Αμέρου). Βλ. Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 132.

³⁴⁵ Σχετικά για τους Αψαράδες έχουν γραφεί: Α) Βίος των αγίων υπό Κασσιανού ιερομονάχου του Άραβος μοναχού της μονής Σίμωνος Πέτρας(1544), Β) εγκωμιαστικό υπόμνημα, Γ) Σιγίλλιον Πατριρχη Ιερεμία Α' (1544) βλ. Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων* 133, 143, 157, 163. Λάμπρου, *Συμβολαί εις την ιστορίαν των μονών των μετεώρων*, 114, 118, 121, 131, 133.

³⁴⁶ Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων* 71.

³⁴⁷ Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων* 69.

³⁴⁸ Σχετικά με τους Γιαννιώτες Ιωάσαφ και Μάξιμο βλ. Γιαννούλης, *Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου*, 112-113. Θεοτέκνης Μοναχής, *Το Πέτρινο δάσος*, Μετέωρα 2018, 441.

³⁴⁹ Περί μονής Ρουσάνου βλ. Θεοτέκνης, *Το Πέτρινο δάσος*, 433.

³⁵⁰ «και τῆς πατρίδος αὐτῆς μετανάστας πεποίηκε, τῆς τῶν Ἰωαννίνων φημι περιφανοῦς μ(η)τροπόλεως»: Σοφιανός Δ., «Η Διαθήκη των κτιτόρων της μονής Ρουσάνου ιερομονάχων Ιωάσαφ και Μαξίμου», *Τρικαλινά* 12 (1992) 11-38.

Παρατηρούμε ότι το κείμενό τους έχει την ίδια σχεδόν δομή με την διαθήκη των Αψαράδων, Νεκταρίου και Θεοφάνη. Ακόμη και οι κατάρες που απευθύνουν στους απειθύντες είναι ακριβώς οι ίδιες. Το σημαντικό όμως στην περίπτωση μας είναι ότι παρότι δεν έδρασαν στην Ήπειρο αλλά στα Μετέωρα, από νεανική ηλικία επόθησαν το αγγελικό σχήμα, το οποίο σαφώς γνώρισαν στα Ιωάννινα. Αυτό δείχνει ακόμη μία φορά την επίδραση του μοναχισμού έξω από την Ήπειρο.

Η σχέση όμως και η σύνδεση της Ηπείρου με τον μοναχισμό των Μετεώρων δεν εξαντλείται εδώ. Εκτός από τους μοναχούς Νεκτάριο και Θεοφάνη τους Αψαράδες και τους μοναχούς Ιωάσαφ και Μάξιμο, οι οποίοι υπήρξαν κτήτορες, ανακαινιστές και διαμορφωτές της μοναχικής ζωής, πολλοί άλλοι υποστήριξαν με κάθε μέσο τις μονές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Μαρία Δούκαινα Αγγελίνα, σύζυγος του Θωμά Πρελούμπου, η οποία είχε έντονες πνευματικές σχέσεις με την μονή Μεγάλου Μετεώρου, της οποίας αποτελεί δωρήτρια και αφιερώτρια. Στο Μεγάλο Μετέωρο επίσης μόνασε και ο αδερφός της Ιωάννης Υρος, υιός του Συμεών Υρος, με το όνομα Ιωάσαφ.³⁵¹

Τέλος δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι στις αρχές του 16^{ου} αιώνα ηγούμενος του Μεγάλου Μετεώρου αναλαμβάνει ο μοναχός Συμεών³⁵² που καταγόταν από τα Ιωάννινα αφού έλαβε το μοναχικό σχήμα στην μονή Αγ. Παντελεήμονος της νήσου. Θα είναι ο τρίτος κτήτορας και ανακαινιστής της μονής με μεγάλο και σπουδαίο έργο.

³⁵¹ Σοφιανός Δ., «Οι μονές των μετεώρων και η μεσαιωνική Ήπειρος», *Μεσαιωνική Ήπειρος* (2001) 257. Μαντζάνα Κ.- Τσόδουλου Κ., «Η παρουσία μίας βυζαντινής Δέσποινας της Ηπείρου στη μονή του Μεγάλου Μετεώρου», *Πρακτικά Α' πανηπειρωτικού συνεδρίου* (2015) 451.

³⁵² Σοφιανός, *Οι μονές των μετεώρων και η μεσαιωνική Ήπειρος*, 262.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

3) Μοναχοί της Ηπείρου

3.1. Ανδρέας ο ερημίτης

Ο Ανδρέας υπήρξε σίγουρα μία από τις ασκητικότερες μορφές της βυζαντινής Ηπείρου άγνωστος στο ευρύ κοινό. Γεννήθηκε στο Μονοδένδρι του Βάλτου Αιτωλίας³⁵³. Επιθύμησε το μοναχικό βίο και την ασκητική ζωή θέλοντας να μιμηθεί τους βίους των μεγάλων ασκητών της Εκκλησίας. Χαρακτηριστικό του βίου του αποτελεί ότι ήταν έγγαμος και εγκατέλειψε την γυναίκα και τα παιδιά του, για να ασκητέψει σε έρημο τόπο αποβάλλοντας τις βιοτικές μέριμνες. Αργότερα επιστρέφει και μονάζει σε μία σπηλιά στην περιοχή Καλάνα πλησίον του χωρίου Χαλκιόπουλου κοντά στον τόπο καταγωγής του. Στον βίο του αναφέρονται οι δύσκολες συνθήκες που συνάντησε. Πείνα, δίψα, αρρώστιες, θλίψεις, στεναχώριες, κρύο, καύσωνας είναι μερικές από αυτές. Διαβάζουμε για συνεχόμενες και ολονύκτιες προσευχές και αγρυπνίες. Κράτησε το φρόνημά του μακριά από τα γήινα.

Τις περισσότερες πληροφορίες για την ζωή και τον ασκητικό του βίο αντλούμε από την ασματική του ακολουθία, η οποία εκδίδεται για πρώτη φορά το 1807 από τον ιερέα και οικονόμο Γεώργιο Γεροδήμο από το χωριό Χαλκιόπουλο Αιτωλοακαρνανίας³⁵⁴. Η σύνθεση όμως της ακολουθίας ανατέθηκε από τον αγιορείτη μοναχό Ιάκωβο τον Λαρισαίο στον Ανδρέα Ιδρωμένο τον Πάργιο, ο οποίος στις 2 Μαΐου του 1788 αποστέλλει μία επιστολή προς τον μοναχό Ιάκωβο σχετικά με την εκτύπωση της ακολουθίας στις εκδόσεις Βενετίας³⁵⁵.

Η ακολουθία όμως θα αργήσει μερικά χρόνια να εκδοθεί μέχρι το 1807. Μέσα στην ασματική ακολουθία εμπεριέχεται ο βίος του αγίου, ο οποίος σίγουρα γράφτηκε μετά τον θάνατό του. Διασώζει λεπτομέρειες για την προσωπική του ζωή και το οικογενειακό του περίγυρο. Φαίνεται όμως ότι κατά καιρούς το κείμενο συμπληρωνόταν με επιπλέον στοιχεία κάτι που μαθαίνουμε από τον Ανδρέα Ιδρωμένο για προϋπάρχον υλικό του βίου του. Επιπλέον αυτή η άποψη ενισχύεται από την προσθήκη της ανακομιδής των ιερών του λειψάνων στο κείμενο του βίου όπως μας πληροφορεί ο βιογράφος, το έτος 1794³⁵⁶.

Πότε όμως συντάχθηκε ο βίος του και πού; Το κείμενο διασώζει μερικούς ιστορικούς όρους όπως «*βασιλῖς, σύγκλητος, αὐτοκράτορας, δεσπότης κ.ά.*» που παραπέμπουν στην εποχή του Δεσποτάτου. Επίσης το κείμενο αυτό συμπεριλαμβάνεται σε κάποιο μηναίο της μητροπόλεως Άρτας. Άρα μπορούμε να υποθέσουμε ότι το πρωταρχικό χαμένο κείμενο πιθανόν να είχε συνταχθεί στην Άρτα,

³⁵³ Κίσσας Σ., «Όσιος Ανδρέας ο ερημίτης ο εκ Μονοδένδρου, ιστορία , λατρεία, τέχνη», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (1990) 205. Οικονόμου. *Αγιολόγιον*, 141.

³⁵⁴ *Ακολουθία του Οσίου πατρός ημών Ανδρέου του Ερημίτου εκ χωρίου Μονοδένδρου*, Μεσολόγγιον 1961.

³⁵⁵ Γιαννούλης, *Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου*, 108.

³⁵⁶ Κίσσας, *Όσιος Ανδρέας ο ερημίτης*, 206-208.

πριν την οθωμανική κατάκτηση της Ηπείρου το 1449. Παρά όμως την απόσταση ανάμεσα στο πρώτο κείμενο και την πρώτη έκδοση του βίου, μας παραδίδονται ακριβείς ιστορικές πληροφορίες που μας βοηθούν να μελετήσουμε τη δράση του Ανδρέα. Μία αναφορά στον Μιχαήλ τον Δεσπότη μας εντάσσει στα χρόνια που έζησε. Το κείμενο όμως δεν διευκρινίζει αν απευθύνεται στον Μιχαήλ Α΄ ή στον Μιχαήλ Β΄. Το πιθανότερο είναι να αναφέρεται στον Μιχαήλ τον Β΄ Δούκα, τον σύζυγο της βασίλισσας Θεοδώρας το όνομα της οποίας παραδίδεται παρακάτω. Επίσης υπάρχει η αναφορά για την «*βασιλεύουσα πασῶν τῶν πόλεων*» από την οποία συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για την Άρτα, πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου και σημαντικότερη πόλη στην δυτική Ελλάδα. Σίγουρο πάντως είναι ότι ο όσιος δρα τον 13^ο αιώνα.

Η αναφορά του κειμένου στην Θεοδώρα την βασίλισσα, δείχνει ότι αυτή γνώριζε για την δράση του οσίου και τον ευλαβούνταν ιδιαίτερα. Στον βίο διαβάζουμε ότι μετά τον θάνατο του οσίου, η Θεοδώρα θα χτίσει ναό στο σπήλαιο³⁵⁷ όπου ασκήτευε, τιμώντας την μνήμη του ως αγίου³⁵⁸.

Πότε όμως πεθαίνει ο Ανδρέας και πότε η Θεοδώρα χτίζει τον ναό του στον τόπο άσκησής του; Ο ναός που η αγία θα ιδρύσει είναι ένας ναός μικρών διαστάσεων σύμφωνα με την ρυμοτομία του σπηλαίου³⁵⁹. Σίγουρα το εκκλησάκι είναι της υστεροβυζαντινής περιόδου με πλούσια θεματολογία αγιογραφιών που παραπέμπει σε ανωτέρου επιπέδου θεολογική γνώση των κτητόρων ή των αγιογράφων. Από μία μικρή κεφαλογράμματη επιγραφή³⁶⁰ του ιερού βήματος που υπάρχει στο χέρι της Παναγίας και αποδίδεται ως εξής μπορούμε να εξαγάγουμε πολλά συμπεράσματα:

A H	A{νιστορήθ}H
ΟΘ	ΟΘ{είος και πάνσπτος}
Ο C	τ Ο υ {εν οσίοι} C
Π(AT)POC	Π(AT)POC
OC SΨ ΞA	Oυ {ναό}C 1281
IN	IN{δικτίωνος} {τάδε}

Προκύπτει η ημερομηνία 1281-1282, η οποία θα πρέπει να θεωρηθεί ενδεικτική της ανεγέρσεως και ιστορήσεως του ναού. Αν υποθέσουμε ότι η εκκλησία αποπερατώνεται αυτό το έτος, και λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι η Θεοδώρα επισκευάζει την εκκλησία αμέσως μετά τον θάνατό του οσίου, τότε ο θάνατός του θα πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στα έτη 1281-1282. Εκείνη την περίοδο στην Ήπειρο βασιλεύει ο υιός της ο Νικηφόρος Α΄ (1268-1297) και αυτή βρίσκεται ήδη στην μονή της μετανοίας της. Την ίδια περίπου περίοδο, μετά από τον θάνατο του Ανδρέα, πεθαίνει και η αγία Θεοδώρα, ανάμεσα στα έτη 1282-1285.

³⁵⁷ Παλιούρας Α., *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα 2004, 313.

³⁵⁸ Γιαννούλης, *Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου*, 108.

³⁵⁹ Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, 313-316.

³⁶⁰ Κίσσας, *Όσιος Ανδρέας ο ερημίτης*, 212- 213.

Σημαντικό στοιχείο είναι και η ανακομιδή των λειψάνων του οσίου, που γίνεται το 1794. Τα λείψανά του τοποθετήθηκαν σε τρεις ασημένιες λειψανοθήκες³⁶¹ που βρίσκονται στο χωρίο Χαλκιάπουλοι και στην ιερά μονή Αγ. Νικολάου Αρωνιάδας Βάλτου. Στην τελευταία έχουμε και την παλαιότερη αναπαράσταση της μορφής του.

3.2. Όσιοι Σάββας και Αντώνιος της νήσου Ιωαννίνων

Δύο εμβληματικές προσωπικότητες που άφησαν ανεξίτηλο το αποτύπωμά τους στα Ιωάννινα είναι οι μοναχοί Σάββας και Αντώνιος, που ασκήτευσαν στην νήσο των Ιωαννίνων. Τις περισσότερες πληροφορίες για την ζωή του Σάββα τις αντλούμε από την αυτοβιογραφία των αδερφών Θεοφάνους και Νεκταρίου των Αψαράδων³⁶².

Ο Σάββας προερχόταν από αρχοντική οικογένεια των Ιωαννίνων, η οποία, παρότι δεν κατανομάζεται, πρέπει να συνδεθεί με τις αρχοντικές οικογένειες τις σχετιζόμενες με τις μονές της νήσου. Η αναφορά των Αψαράδων στην αυτοβιογραφία τους ότι η μονή Προδρόμου, που χτίζει ο Σάββας και στην οποία προσέρχονται οι δύο αδερφοί, είχε «*κτίτορας τινάς κοσμικούς*» το επιβεβαιώνει. Σύμφωνα με τα κείμενά τους οι δύο μοναχοί ήρθαν κοντά στον Σάββα, όταν αυτός ήταν σε μεγάλη ηλικία, και παρέμειναν σ' αυτόν μέχρι τον θάνατό του, το 1505.³⁶³ Από αυτούς επίσης μαθαίνουμε για την ασκητικότητα και την αγιότητά του, την φιλανθρωπία του και την παροχή βοήθειας προς όλους όσους έτρεχαν κοντά του. Επιβεβαίωση της αγιότητάς του είναι και η ευωδία των ιερών λειψάνων του «*μέχρι σήμερον*», όπως αναφέρει το κείμενο, όταν αυτό γράφεται γύρω στο 1517-1520.

Η αναφορά για τα ιερά λείψανα του οσίου μέσα στο κείμενο της αυτοβιογραφίας προϋποθέτει ήδη την ανακομιδή των λειψάνων του. Αν ο Σάββας πεθαίνει το 1505 και το κείμενο της αυτοβιογραφίας των Αψαράδων γράφεται το 1517-20, η πιθανή ημερομηνία της ανακομιδής των λειψάνων φαίνεται να έγινε λίγο μετά τον θάνατό του, αλλά σίγουρα πριν το 1517. Πιθανολογούμε ότι λίγα χρόνια μετά το θάνατό του πρέπει να τιμάται ως άγιος. Υπάρχει επίσης η πιθανότητα, η ανακομιδή των λειψάνων του να έγινε όταν πλέον επίσημα η εκκλησία των Ιωαννίνων τον τιμούσε ήδη ως άγιο.

Οι μόνες διαθέσιμες πληροφορίες για τον δεύτερο ασκητή, τον Αντώνιο, προέρχονται από το ίδιο κείμενο των Αψαράδων. Από αυτό μαθαίνουμε για την δράση του. Έμεινε έγκλειστός σ' ένα σπήλαιο σε μία βραχώδη παραλίμνια περιοχή στην θέση Γούβα για δεκαοχτώ χρόνια και αργότερα συνέχισε την άσκησή του στην μονή Παντελεήμονος της νήσου. Αυτήν την περιοχή αργότερα ο Σάββας και οι αδερφοί Αψαράδες επέλεξαν για την ίδρυση της μονής Προδρόμου. Λόγω μάλιστα

³⁶¹ Κίσσας, *Όσιος Ανδρέας ο ερημίτης*, 209-210.

³⁶² Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 83-84. Οικονόμου. *Αγιολόγιον*, 143.

³⁶³ Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων*, 95.

της ασκητικής του ζωής και της απάθειας, στην οποία περιήλθε, απέκτησε και το διορατικό χάρισμα.

Η χρονική περίοδος της πρώτης άσκησής του μας είναι άγνωστη. Σίγουρα έζησε και ασκήτευσε την ίδια περίοδο με τον Σάββα. Από την αυτοβιογραφία των Αψαράδων φαίνεται ότι τα έτη 1506-7 μονάζει στην μονή Παντελεήμονος. Δεν γνωρίζουμε κάποια άλλα στοιχεία για την προγενέστερη ζωή ή τον θάνατό του.³⁶⁴

3.3. Ιώβ Μοναχός

Ο μοναχός Ιώβ ήταν ένας εκ των λογιότερων μοναχών του 13^{ου} αιώνα, ο οποίος μόνασε στην μονή Ιασίτου στην Κωνσταντινούπολη³⁶⁵. Δεν γνωρίζουμε πολλά για τον βίο του. Ήταν σφοδρός πολέμιος του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ και ενάντιος της ενωτικής συνόδου. Λόγω ακριβώς αυτής της στάσης πολεμήθηκε από τον αυτοκράτορα. Βασανίσθηκε με ακραίους τρόπους διαπομπευμένος δημοσίως στην Κωνσταντινούπολη και στο τέλος φυλακίσθηκε σε ένα φρούριο στην Καβαία κοντά στον ποταμό Σαγγάριο της Βιθυνίας. Υπήρξε στενός συνεργάτης του επίσης ανθενωτικού πατριάρχη Ιωσήφ, ο οποίος του ανέθεσε να συγγράψει ένα έργο ως απάντηση στις επιθυμίες του Μιχαήλ Η΄ για ένωση. Ο Ιώβ μας είναι ιδιαίτερα γνωστός, διότι συνέγραψε τον βίο της Θεοδώρας³⁶⁶ της βασίλισσας αλλά και την ασματική ακολουθία του Νείλου του Εριχιώτη³⁶⁷. Υπάρχουν όμως και απόψεις που θέλουν τον μοναχό Ιώβ της ασματικής ακολουθίας του Νείλου να είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον βιογράφο της αγίας Θεοδώρας της Άρτας λόγω της διαφορετικής εκτίμησης της περιόδου δράσης του³⁶⁸.

Γιατί όμως ένας λόγιος μοναχός από την Κωνσταντινούπολη να ασχοληθεί με την βιοτή δύο αγίων από την Ήπειρο; Τόσο η Θεοδώρα όσο και ο Νείλος δρουν την ίδια περίοδο με τον Ιώβ, στα μέσα του 13^{ου} αιώνα, και είναι πολύ πιθανόν ο μοναχός Ιώβ να γνώριζε για την δράση τους. Γνωρίζουμε επίσης ότι και οι δύο ήταν γνωστοί για την ανθενωτική τους στάση. Ο Νείλος μάλιστα θα βρεθεί αντιμέτωπος με τον ίδιο αυτοκράτορα και η Θεοδώρα καθ' όλη την διάρκεια της ζωής στην Ήπειρο θα αντιταχθεί σε κάθε λατινική ενέργεια. Προφανώς αυτές οι θέσεις και οι δράσεις κίνησαν το ενδιαφέρον του Ιώβ.

Δεν γνωρίζουμε αν επισκέφτηκε ποτέ την Ήπειρο ούτε αν είχε προσωπική σχέση με κάποια από τα προειρημένα πρόσωπα, καθώς κάτι τέτοιο δεν διαφαίνεται από τα έργα του. Είναι όμως πολύ πιθανόν να είχε συμβεί, καθώς στα έργα του

³⁶⁴ Αγορίτσας, *Βίος και πολιτεία των Αψαράδων* 86-87, και 96-97.

³⁶⁵ Δημητράκοπουλος Κ., *Ορθόδοξος Ελλάς*, Λειψία 1872, 57-59.

³⁶⁶ Ρ G 127, 904-908, Μουστοξύδης Α., «Βίος Αγίας Θεοδώρας υπό τοῦ Ιώβ», *Νέος Ελληνομνήμων* I (1904) 42-59. Γιαννούλης, *Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου*, 104.

³⁶⁷ Αραβαντινός Π., «Περὶ τοῦ ὁσίου Νείλου τοῦ Εριχιώτου», *Πανδώρα* XV (1865) 470-474. Γιαννούλης, *Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου*, 109.

³⁶⁸ Ο Βρανούσης απέδειξε ότι ο Ιώβ είναι το ίδιο πρόσωπο που έζησε το 13^ο αιώνα εν αντιθέσει με τις απόψεις του Μουστοξύδη που τον τοποθετούσε τον 17^ο. Βλ. Βρανούσης, *Χρονικά Ηπείρου*, 53.

συμπεριλαμβάνει ιδιαίτερες προσωπικές πληροφορίες. Πάντως ήταν ένας άνθρωπος σπουδαίας μόρφωσης, ευφυΐας και πνευματικής καλλιέργειας.

3.4. Υάκινθος μοναχός.

Ο Υάκινθος³⁶⁹ γεννήθηκε το α' ήμισυ του 13ου αιώνα και καταγόταν από τις επαρχίες του κράτους της Ηπείρου, πιθανόν από τα Ιωάννινα. Την περίοδο της βασιλείας του Θεοδώρου Β' Λασκάρεως ζούσε στη Νίκαια και εργαζόταν ως γραμματοδιδάσκαλος στην εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Κατηγορήθηκε ότι ασκούσε το επάγγελμα του διδασκάλου φέροντας παράλληλα και το μοναχικό σχήμα και κλήθηκε σε απολογία από τον πατριάρχη Αρσένιο Αυτωρειανό³⁷⁰. Ο Υάκινθος κατάφερε να κερδίσει την εμπιστοσύνη του πατριάρχη και παρέμεινε κοντά του προσφέροντας τις υπηρεσίες του.

Γύρω στο 1260 ο Αρσένιος απομακρύνθηκε από τον πατριαρχικό θρόνο και αποσύρθηκε σε μοναστήρι. Ο Υάκινθος τον ακολούθησε και επέστρεψε μαζί του στην Κωνσταντινούπολη μετά την ανακατάληψή της το 1261. Το 1265, μετά τη δεύτερη απομάκρυνση του Αρσενίου, ο Υάκινθος κατέφυγε στην οικία της χήρας Μαρίας Παλαιοιολγίνας Ταρχανειώτισσας, αδελφής του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιοιόλογου. Από εκεί επιδόθηκε στη συσπείρωση των οπαδών του έκπτωτου πατριάρχη, ενώ παράλληλα ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα κατά του διαδόχου του, του Ιωσήφ Α'. Για τη δράση του αυτή τιμωρήθηκε επανειλημμένως με φυλάκιση και εξορία³⁷¹.

Μετά την άνοδο του Ανδρονίκου Β' Παλαιοιόλογου στο θρόνο, το κίνημα των Αρσενιατών άρχισε να διασπάται. Ο Υάκινθος εμφανίστηκε πιο διαλλακτικός και μετριοπαθής. Ηγείτο μιας μερίδας οπαδών του Αρσενίου που ήταν έτοιμοι να συμβιβασθούν με την επίσημη εκκλησία και είχε ως άμεσο στόχο την κατάληψη του πατριαρχικού θρόνου και το μοίρασμα των επισκοπικών εδρών. Ο Υάκινθος και η ομάδα του δέχθηκαν τις έντονες επικρίσεις του αρχηγού των ακραίων Αρσενιατών Ιωάννη Ταρχανειώτη, ο οποίος τους κατηγορούσε ότι περιόριζαν το κίνημα σε στενά εκκλησιαστικό πλαίσιο. Το 1284, στη σύνοδο του Αδραμυττίου³⁷², η ρήξη των δύο πλευρών οριστικοποιήθηκε.

Οι οπαδοί του Υακίνθου συμβιβάστηκαν με την επίσημη εκκλησία και αποδέχθηκαν τη νομιμότητα του πατριάρχη Γρηγορίου Β', κατηγορούμενοι από τον Ιωάννη Ταρχανειώτη για αμάθεια και ασέβεια. Το 1289, μετά την καθαίρεση του Γρηγορίου Β', ο Υάκινθος εμφανίζεται πάλι ως πρωταγωνιστής στις συνομιλίες που διεξήγγε ο αυτοκράτορας για την άρση του αρσενιατικού σχίσματος. Στο πλαίσιο αυτών των διαπραγματεύσεων, ο Ανδρόνικος Β' παραχώρησε τη μονή Μωσελέ στην

³⁶⁹ Georges Pachymérès, *Relations Historiques*, εκδ. A. FAILLER, I-V [CFHB 24], Paris 1984-2000, 24 /1-2.

³⁷⁰ Γουναρίδης Π., *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310)*, Αθήνα 1999, 236.

³⁷¹ Συκουρτής Ι., «Περί το σχίσμα των Αρσενιατών», *Ελληνικά* III (1929) 267-332. Nicol, *The last centuries of Byzantium*, Cambridge University press, 1993.

³⁷² Γουναρίδης Π., *Το κίνημα των Αρσενιατών*, 138-140.

ομάδα των οπαδών του Υακίνθου. Ωστόσο λίγο αργότερα, μετά τις αποτυχημένες προσπάθειες για συμβιβασμό, ο αυτοκράτορας διέταξε τη σύλληψη και φυλάκισή του. Ο Υακίνθος πέθανε κατά πάσα πιθανότητα πριν από το 1303.

3.5. Όσιος Νήφων και Ηγούμενος Ησαΐας

Αποτελούν δύο σημαντικά πρόσωπα του ηπειρωτικού μοναχισμού τα οποία συνδέονται άρρηκτα με τον Νείλο τον Εριχιώτη. Ο Νήφων υπήρξε μαθητής και υποτακτικός του Νείλου. Καταγόταν από το Λούκοβο της Χειμάρρας της Ηπείρου. Σε νεαρή ηλικία προσήλθε στο μοναχισμό και εκάρη μοναχός στην μονή Μεσοποτάμου στο Δέλβινο. Αργότερα προσκολήθηκε στον Νείλο και μαθήτευσε κοντά του. Όταν ο Νήφων πήγε στο Γηρομέρι ο Νείλος ήταν πλέον στην δύση του βίου. Μετά τον θάνατο του Νείλου ο Νήφων εγκατέλειψε το μοναστήρι για άγνωστους λόγους και εγκαταβίωσε στην μονή Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον όρος³⁷³.

Τον χαρακτήριζε η αυστηρότητα του βίου του, η συνεχής νηστεία, η καθαρότητα του χαρακτήρος του. Θα τελειώσει την ζωή του ασκητεύοντας στα Καυσοκαλύβια στην έρημο του Αγίου Όρους το 1411. Τις πληροφορίες για τον βίο του τις λαμβάνουμε από τον *Μέγα Συναξαριστή*. Ο Μάξιμος ο Καυσοκαλυβίτης ήταν ο πρώτος του βιογράφος³⁷⁴.

Για τον ηγούμενο Ησαΐα πληροφορούμαστε μέσα από τον βίο του Νείλου και από την διαθήκη του. Υπήρξε διάδοχος του Νείλου στην ηγουμενία της μονής, κάτι που επιδίωκε και ο Νείλος προβάλλοντας την εκλογή του. Μερίμνησε για την αναγνώριση του Νείλου μετά τον θάνατό του και για την συνέχεια του έργου του στην μονή³⁷⁵. Η συγγραφή του βίου του Νείλου αποτελεί δικό του έργο, ενώ η ακολουθία που συντάσσει ο μοναχός Ιώβ γίνεται υπό την επίβλεψή του. Μέσα στην διαθήκη του ο Νείλος προτρέπει τους μοναχούς να ακολουθούν τις οδηγίες και την πνευματική καθοδήγηση του νέου ηγουμένου Ησαΐα, ενώ σε διαφορετική κατάσταση προβλέπει ποινές και αυστηρή τιμωρία στους απειθούντες.

3.6. Ιωάννης Κουκουζέλης.

Ο Ιωάννης Κουκουζέλης έδρασε τον 13^ο αιώνα. Γεννήθηκε στο Δυρράχιο της Ηπείρου. Εγκατέλειψε τον τόπο καταγωγής του και πήγε στην Κωνσταντινούπολη στην οποία σπούδασε και απέκτησε μουσική παιδεία. Δεν θα παραμείνει όμως για πολύ καιρό στην βασιλεύουσα. Επιθυμώντας το μοναχικό σχήμα θα μεταβεί στο Άγιο Όρος και συγκεκριμένα στην μονή Μεγίστης Λαύρας. Εκεί θα παραμείνει μέχρι το τέλος της ζωής του ζώντας οσιακά με άσκηση και με ταπείνωση³⁷⁶.

³⁷³ Γιαννούλης, *Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου*, 110.

³⁷⁴ *Μέγας Συναξαριστής*, 6, 190-199. Οικονόμου. *Αγιολόγιον*, 83.

³⁷⁵ Γιαννούλης, *Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου*, 108.

³⁷⁶ Γιαννούλης, *Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου*, 110-111, *Μέγας Συναξαριστής*, 12, 182-185. Οικονόμου. *Αγιολόγιον*, 69.

Συνέβαλε τα μέγιστα στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της μουσικής του βυζαντινού κράτους. Εισηγήθηκε τροποποιήσεις στην μουσική γραφή και συμπληρώσεις στο μουσικό έργο του Ιωάννη Δαμασκηνού. Συνέταξε μουσικά κείμενα απείρου κάλλους και υψηλού επιπέδου. Συνέγραψε θεωρητικά έργα περί μουσικής, δοκίμια και υμνολογικά κείμενα³⁷⁷. Μέχρι σήμερα ο ηπειρώτης αυτός μοναχός θεωρείται στους χώρους της ψαλτικής αλλά και της εν γένει μουσικής κοινότητας μέγας θεωρητικός της εκκλησιαστικής μουσικής. Ο βίος του περιλαμβάνεται στον *Μέγα Συναξαριστή* της εκκλησίας.

3.7. Όσιος Θεοφάνης.

Ο ηπειρώτης μοναχός Θεοφάνης γεννήθηκε στα Ιωάννινα γύρω στο 1500 και σε νεαρή ηλικία, επηρεασμένος από τα μοναχικά πρότυπα της πατρίδας του στην Ήπειρο, και αναζητώντας μεγαλύτερη άσκηση μετέβη στο Άγιο Όρος στην μονή Δοχειαρίου, στην οποία εκάρη μοναχός και αργότερα έγινε και ηγούμενος³⁷⁸.

Στην συνέχεια αποχώρησε από την μονή Δοχειαρίου και εγκαταβίωσε στην Σκήτη Βεροίας, όπου περασε το υπόλοιπο του βίου του. Δίδασκε τον κόσμο, έχτισε ναούς εκ βάθρων, θεμελίωσε εκκλησίες και ασκηταριά. Κοιμήθηκε οσιακά στα τέλη του 16^{ου} αιώνα στην Σκήτη Βεροίας.

Το έτος 1764 εκδόθηκε ο βίος και η ακολουθία του από τον μοναχό Πολύκαρπο Παπαδόπουλο από την Νάουσα. Αργότερα τα κείμενα αυτά συμπληρώθηκαν και διορθώθηκαν από τον επίσης Ναουσαίο Χ. Πετρίδη και τέλος επανεκδόθηκαν το 1883³⁷⁹. Επίσης ο βίος του εμπεριέχεται στον *Μέγα Συναξαριστή* της εκκλησίας³⁸⁰.

³⁷⁷ Στάθης Γ., «Ο Μαίστωρ Ιωάννης Παπαδόπουλος ο Κουκουζέλης, η ζωή και το έργο του», *Εφημέριος* 34/12 (1985) 182-185.

³⁷⁸ Γιαννούλης, *Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου*, 114-115.

³⁷⁹ Καλπακίδης Π., *Ο ιδρυτής της μονής ταξιαρχών και πολιούχος Νάουσας όσιος Θεοφάνης ο νέος*, Νάουσα 1998, 34.

³⁸⁰ *Μέγας Συναξαριστής*, 8, 348-353. Οικονόμου, *Αγιολόγιον*, 94.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο μοναχισμός αποτελεί μία από τις σημαντικότερες πτυχές της βυζαντινής ιστορίας. Από τον 4^ο αιώνα που θεωρείται η εποχή γέννησής του, πολυάριθμοι μοναχοί θα ενταχθούν και θα δεχθούν να τον υπηρετήσουν με αυτοθυσία. Οι ιδέες της παρθενίας, της ακτημοσύνης και της υπακοής ως νέα πρότυπα ζωής θα βρουν σ' όλους αυτούς πρόσφορο έδαφος. Από την έρημο της Νιτρίας στην Αίγυπτο θα επεκταθεί σε ολόκληρο τον κόσμο της Αυτοκρατορίας, αρχικά χωρίς οργάνωση σε κελιά και σκήτες και αργότερα με την θεσμοθέτηση του κοινοβιακού τρόπου ζωής. Η επέκτασή του έφερε στο προσκήνιο νέες ανάγκες, οι οποίες καλύφθηκαν με ρυθμιστικά κείμενα και κανόνες ζωής. Περιοχές όπως η Παλαιστίνη, η Συρία, η Μικρά Ασία κ.ά. θα ακμάσουν ως τόποι άσκησης. Προσωπικότητες όπως του Αντωνίου, του Σάββα, του Θεοδοσίου, του Βασιλείου κ.ά. θα συνεισφέρουν τα μέγιστα στην ανάπτυξή του.

Οι μοναχοί θα θεωρήσουν εαυτούς ως προστάτες της πίστεως, θα αντιταχθούν σε οποιαδήποτε επέμβαση επί του δόγματος, θα παρεμβαίνουν με κάθε τρόπο, όταν οι συνθήκες το επιτρέπουν στα κρατικά ζητήματα, θα συγκρουστούν με πρόσωπα εξουσίας και θα ασκήσουν κατά καιρούς την δική τους πολιτική σε σημαίνοντα θέματα. Η παρέμβασή τους στα διοικητικά θέματα της αυτοκρατορίας θα είναι σε ορισμένες περιπτώσεις καίριας σημασίας για την πορεία του κράτους, το οποίο άλλοτε ευημερούσε και άλλοτε ταλανιζόταν από εσωτερικές διενέξεις και εξωτερικούς εχθρούς.

Η περιοχή της Ηπείρου παρότι πιο φτωχή πνευματικά από άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, στα μοναχικά θέματα προσέφερε πολλά στην εξέλιξη του κινήματος. Ο μοναχισμός εδώ θα κάνει δειλά την εμφάνισή του γύρω στις αρχές του 5^{ου} αιώνα και θα επεκταθεί σε όλους τους τομείς. Μοναστήρια ως κέντρα γραμμάτων και τεχνών θα ιδρυθούν και πολλά σημαντικά πρόσωπα θα συμβάλουν στην πορεία του με τα έργα τους, την δράση τους και τους αγώνες τους μέχρι και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης. Οι πολλές μονές, διάσπαρτες σε ολόκληρο το φάσμα της ηπειρωτικής γης, πιστοποιούν την μεγάλη σημασία που διαδραμάτισε ο μοναχισμός στην περιοχή. Χαρακτηριστικά, τα πρωταρχικά στοιχεία του πρώιμου μοναχισμού στην Ήπειρο εντοπίζονται στα έργα του επισκόπου Φωτικής Διαδόχου, στην περιοχή της σημερινής Θεσπρωτίας, αποσπάσματα των οποίων απευθύνονται καθαρά σε μοναχούς.

Η ύστερη βυζαντινή περίοδος αποτελεί την πλουσιότερη για τον μοναχισμό της Ηπείρου περίοδο και έχει να υποδείξει σημαντικές μορφές. Η Θεοδώρα της Άρτας θα ασπασθεί το μοναχικό σχήμα και θα ενισχύσει τον μοναχισμό της περιοχής. Παρά τις παρεμβάσεις της στα θέματα του κράτους της Ηπείρου θα μείνει πιστή στις αρχές του μοναχισμού και της εκκλησίας, θα καλλωπίσει μονές και θα βοηθήσει τον λαό. Παράλληλα την ίδια περίοδο στην Ήπειρο θα δράσει και ο όσιος Νείλος ο Ερειχώτης. Θα ιδρύσει την μονή Γηρομερίου στην βυζαντινή Βαγενετία (σημερινή Θεσπρωτία) και θα δώσει ώθηση περαιτέρω στον ηπειρωτικό μοναχισμό. Η μονή του θα αποτελέσει κέντρο και φυτώριο νέων μοναχών. Από την διαθήκη και τον βίο του,

δύο από τα πιο σημαντικά συγγράμματα της βυζαντινής Ηπείρου, συνάγονται πολλά στοιχεία για την οργάνωση του μοναχισμού, την δράση του αλλά και πολλά ιστορικά στοιχεία για την περιοχή και την εποχή του.

Παράλληλα οι αδερφοί μοναχοί Νεκτάριος και Θεοφάνης οι Αψαράδες άφησαν ανεξίτηλη την σφραγίδα τους στα μοναχικά θέματα. Μέσα από τα συγγράμματά τους εξάγονται πολλές πληροφορίες για την ζωή και την δράση τους, για τον μοναχισμό της νήσου αλλά και της πόλεως των Ιωαννίνων, που δικαίως αποκαλείται «μοναχούπολις».

Μέσα από τα έργα των δύο μεγάλων λογίων της εποχής, του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννου Απόκαυκου και του αρχιεπισκόπου Αχρίδος Δημητρίου Χωματηνού, αντλούνται πληροφορίες για τα μοναχικά ζητήματα και τα μοναστήρια της βυζαντινής Ηπείρου. Μοναχοί που υπέπεσαν σε παραπτώματα και άλλοι που επαινούνται, διώξεις μοναχών από κρατικά πρόσωπα, δημεύσεις μοναστηριακών περιουσιών, αλλαγές μοναστηριακών καθεστώτων είναι μερικά από τα ζητήματα που εξετάζονται εκτεταμένα. Φαίνεται εντονότερα η κρατική παρέμβαση στα μοναχικά ζητήματα καθώς και η χρησιμοποίηση των εκκλησιαστικών προσώπων για την προώθηση της κρατικής πολιτικής. Πρόσωπα όπως, ο Σάββας και ο Αντώνιος της νήσου, ο Ιώβ μοναχός, ο Ανδρέας ο ερημίτης, ο Υάκινθος κ.ά. που ασκήτευσαν ή μόνασαν ή συνδέονται μερικώς με την Ήπειρο, θα συμβάλουν και αυτοί με τις πράξεις τους και τα έργα τους στον μοναχισμό της Ηπείρου.

Συγκεφαλαιώνοντας ο μοναχισμός στην Ήπειρο δεν ήταν απλώς ένα ιστορικό κεφάλαιο ξεχασμένο στην ιστορία, αλλά ένας ισχυρός παράγοντας που διαμόρφωσε την ηπειρωτική θρησκευτικότητα και πολιτική πορεία, ξεπερνώντας τα γεωγραφικά της όρια.

ΠΗΓΕΣ:

- Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*, Munster 1993.
- Ralfs- Hanhart, *Septuaginta*, Stuttgart 2006
- Patrologiae Graeca*, τόμοι 4, 114 και 127.
- Μέγας Συναξαριστής*, τόμοι 6, 8, 12, Αθήναι 1990.
- Georges Pachymérès, *Relations Historiques*, εκδ. A. FAILLER, I-V [CFHB 24], Paris 1984-2000.
- Heisenderg A., *Geogii Acropolitae, I Continens Historiam, Breviarum Historiae*, Lipsiae 1903.
- Παναγιώτου Α., *Γεώργιος Ακροπολίτης Χρονική Συγγραφή*, Αθήνα 2003.
- Miklosich Franciscus et Muller Josephus, *acta et diplomata*, V, Vindobonae 1860.
- Prinzing G., *Demetrii Chomateni ponemata*, [CFHB], Berlin De Guyter, 2002.
- Joannou, *Discipline Generale Antique, IA*, Grottaferrata Roma 1962.
- Niebuhri B., *Nicephori Gregorae Byzantinae Historiae*, Bonnae 1855.
- Lietzmann H., *Das leben fed heligen Symeon Stylites*, 32, 4, Leipzig 1908.
- Ακολουθία τοῦ Ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου τοῦ Ἐρημίτου ἐκ χωρίου Μονοδένδρου*, Μεσολόγγιον 1961.
- Φιλοκαλία Ἱερῶν Νηπτικῶν*, I, Αθήνα 1974.
- Φιλοκαλία των Νηπτικῶν και ασκητικῶν*, IV, Θεσσαλονίκη 1986.
- Λόγος Ασκητικός και Ἐκατόν Γνωστικά Κεφάλαια*, Θεσσαλονίκη 1952.
- Θρησκευτική και Ἠθική Εγκυκλοπαίδεια*, I, IV (1962-1964).
- Θυκαράς*, Ἅγιον ὄρος 2008.

Βιβλιογραφία:

- Αγορίτσας Δ., *Βίος και πολιτεία των οσίων Νεκταρίου και Θεοφάνους των Αψαράδων, κτιτόρων της Μονῆς Βαρλαάμ*, Μετέωρα 2018.
- Αγουρίδης Σ., *Μοναχισμός*, Αθήνα 1997.
- Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, I, Θεσσαλονίκη 1987.
- Ασωνίτης Σ., *Το νότιο Ιόνιο κατά τον ὄψιμο μεσαίωνα, κομητεία Κεφαλληνίας, δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα 2005.
- Ασωνίτης Σ., *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1999.
- Αλπέντζος Γ., *ο παιδευτικός ρόλος των μοναστηριῶν*, ΕΚΠ, 1999.
- Ακανθόπουλος Π., *Κώδικας Ἱερῶν Κανόνων*, Θεσσαλονίκη 2009.

- Αραβαντινός Π., «Περί του οσίου Νείλου του Εριχώτου», *Πανδώρα* 15 (1865) 470-475.
- Αχειμάστου- Ποταμιάνου Μ., *Η μονή των φιλανθρωπινών*, Αθήνα 1980.
- Αχειμάστου- Ποταμιάνου Μ., *Οι τοιχογραφίες της μονής των φιλανθρωπινών στο νησί των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2004.
- Βέης Ν., «Συμβολή εις τήν ιστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων», *Βυζαντίς* I (1990) 237-270.
- Βοκοτόπουλος Π., «Το Καθολικό της Μονής Παντανάσσης Φιλιπιάδος», *Η βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της, πρακτικά Β΄ διεθνούς αρχαιολογικού και ιστορικού συνεδρίου* (2002) 269.
- Βρανούσης Λ., *Ιστορία και τοπογραφικά του μεσαιωνικού κάστρου των Ιωαννίνων*, Αθήνα 1968.
- Βρανούσης Λ., *Χρονικά μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα 1962.
- Βρανούσης Λ., «Γηρομερίου μονή», *Θ.Η.Ε.* IV (1964) 498.
- Βρανούσης Λ., «το Χρονικόν των Ιωαννίνων», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού αρχείου* 12 (1965) .
- Γεωργακόπουλος Δ., «Η συνέχεια του χρονικού των Ιωαννίνων στον κώδικα oxon. aedis christi GR. 49», *Αρετήν την Καλλίστην* (2021) 1415.
- Γιαρίδης Μ., «Η εξωτερική ζωγραφική διακόσμηση στην Άρτα, Ναός Αγίας Θεοδώρας», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (1990) 401-402.
- Γιαννούλης Δ., «Αγιολογία της Μεσαιωνικής Ηπείρου», *Μεσαιωνική Ήπειρος Νεότερη έρευνα, εξελίξεις και προοπτικές* (2024) 97-133.
- Γιαννούλης Δ., *Αγία Θεοδώρα η βασίλισσα της Άρτας*, Άρτα 2019.
- Γιαννούλης Δ., «Η τιμή και η εικονογραφία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Ήπειρο από την Βυζαντινή εποχή μέχρι σήμερα», *Πρακτικά Α΄ πανηπειρωτικού συνεδρίου* I (2015) 513.
- Γιούλης Ε., *Σταυροπήγια και εξαρχίες σε σχέση αλληλεξάρτησης, Η περίπτωση της μονής Γηρομερίου*, Αθήνα 2016.
- Γουναρίδης Π., *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310): Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999.
- Γιαρένης Η. «Πτυχές της Ιδεολογικής αντιπαράθεσης Νίκαιας και Ηπείρου. Ο ρόλος του χρίσματος», *Μεσαιωνική Ήπειρος* (2001) 99.

Δελημάρης Ιερ., *Πατέρες της εκκλησίας και εκκλ. συγγραφείς της δυτικής Ελλάδος, 1 Άπαντα Ιωάννου Απάκων*, Ναύπακτος 2000.

Δάκαρης Σ., *Το Νησί των Ιωαννίνων, ιστορία, Μνημεία, Μουσείο*, Αθήνα 1998.

Δημητρακόπουλος Κ. Α., *Ορθόδοξος Ελλάς: Ήτοι περί τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Λειψία 1872.

Δήμου Σ., «Εθνολογικά στοιχεία στα έργα του Δημητρίου Χωματιανού», *πρακτικά διεθνούς συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (1990) 302.

Διονυσιάτης Θ., *Τα Εκατό Γνωστικά Κεφάλαια*, Άγιον Όρος, Θεσσαλονίκη 1999.

Θεοτέκνης Μοναχής, *Το Πέτρινο δάσος*, Μετέωρα 2018.

Ιωαννίδης Φ., *Εκκλησιαστική Γραμματολογία, Συγγραφείς και Πατέρες της Δύσης*, Θεσσαλονίκη 2004,

Ιωαννίδης Φ., *Βίος Αυγουστίνου*, Θεσσαλονίκη 2008.

Καλπακίδης Π., *Ο ιδρυτής της μονής ταξιαρχών και πολιούχος Νάουσας όσιος Θεοφάνης ο νέος*, Νάουσα 1998.

Καμαρούλιας Δ., *Τα Μοναστήρια της Ηπείρου*, Αθήνα 1996

Κατσαρός Β., «Πνευματικός Βίος και πολιτισμός της βυζαντινής Άρτας», *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της, πρακτικά Β' διεθνούς αρχαιολογικού και ιστορικού συνεδρίου* (2002) 25.

Κατσαρός Β. «Ο Ιωάννης ο Απόκαυκος και η επισκοπή Ιωαννίνων» *Μεσαιωνική Ηπειρος* (2001) 123.

Καϊμάκης Δ., *Τα χειρόγραφα του Κουμραν και η θεολογία τους*, Θεσσαλονίκη 2004.

Κίσσας Σ., «Όσιος Ανδρέας ο ερημίτης ο εκ Μονοδένδρου, ιστορία, λατρεία, τέχνη», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (1990) 205-214.

Κιτσού Α., *Θεσπρωτική Γη*, Αθήνα 1977.

Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών Βίος και πολιτισμός*, VI, Αθήνα 1948-1955.

Κονιδάρης Ι., *Το δίκαιον της εκκλησιαστικής περιουσίας*, Αθήνα 2020.

Κορδώσης Μ., *Τα βυζαντινά Γιάννενα, κάστρο - Ξώκαστρο, Κοινωνία-Διοίκηση-οικονομία*, Αθήνα 2003.

Κορδώσης Μ., *Η κατάκτηση της νότιας Ελλάδος από τους Φράγκους, ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα*, Θεσσαλονίκη 1986.

- Κορδώσης Μ., *Μεσαιωνική Άρτα, τοπογραφία-κοινωνία*, Άρτα 2011.
- Κυριαζή Ελ., *Ο Άγιος Διάδοχος Φωτικής το έργο του, η θεολογία του και το ιστορικό πλαίσιο της εποχής του (5ος αι. μΧ.)*, (Διπλωματική εργασία), Θεσσαλονίκη 2013
- Κωνσταντινίδης Κ., «Από την πνευματική ζωή του Δεσποτάτου της Ηπείρου 1204-1340», *Μεσαιωνική Ήπειρος πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου* (2001) 231-249.
- Κωνσταντινίδης Κ., «Ζητήματα από την πνευματική ζωή στην μεσαιωνική Ήπειρο», *Ηπειρωτικά Μελετήματα* (2008) 46-57.
- Λαζαρόπουλος Π., *Το Σταυροδρόμι του Ελληνισμού*, Αθήνα 2012.
- Λαμπρόπουλος Κ., *Ιωάννης Απόκαυκος, Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του*, Αθήνα 1988.
- Λάμπρου Σ., «Το ἐν Ἰωαννίνους Ἀρχιμανδρείον καὶ οἱ ἐν τῷ αὐτῷ Κώδικες», *Νέος Ελληνομνήμων* XI (1914) 401.
- Λάμπρου Σ., «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν μετεώρων», *Νέος Ελληνομνήμων* II (1905) 93-97.
- Λιαρμακόπουλος Αλ., «Εξουσία και Ιδεολογία στην πολιτική και νομική γραμματεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου, (1204-1215)», *Αρετήν την Καλλίστην* (2021) 433-492.
- Λιαρμακόπουλος, «Εκκλησιαστικοί θεσμοί και νομική φιλολογία στο «Δεσποτάτο» της Ηπείρου», *Βυζαντιακά* 35 (2018-2019) 130-135.
- Λίβα-Ξανθάκη Θ., *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντιλίου*, Ιωάννινα 1980.
- Μανόπουλος Γρ., «Η Βελτισία στα 1564 και οι ναοί της», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 39 (2005) 217-238.
- Μαντζάνα Κρ. - Τσόδουλου Κ., «Η παρουσία μίας βυζαντινής Δέσποινας της Ηπείρου στη μονή του Μεγάλου Μετεώρου», *Πρακτικά Α' πανηπειρωτικού συνεδρίου* (2015) 451.
- Μουστοξύδης Α., «Βίος Ἀγίας Θεοδώρας ὑπὸ τοῦ Ἰώβ», *Νέος Ελληνομνήμων* I (1904) 42-59.
- Μπαρά Β., «Πατριαρχική εξουσία Γηρομερίου», *Ηπειρωτική εστία* (1953).
- Μπέτη Στ., «Γερομέρι ή Γηρομέρι», *Πρωϊνός Λόγος*, Ιωάννινα 2002.
- Οικονόμου Σπ., «Ἡ ἐν Θεσπρωτίᾳ Σταυροπηγιακὴ μονὴ Γηρομερίου» *Εκκλησιαστικὴ Αλήθεια Κων/πόλεως* (1899) 452-456.
- Οικονόμου Φ., *Αγιολόγιον*, Αθήναι 1991.

- Ορλάνδος Α., «Η Αγία Θεοδώρα της Άρτης», *Αρχείο Βυζαντινών Μνημείων Ελλάδος* 2 (1936) 88-104.
- Παλιούρας Α., «Οι Βλαχέρνες της Άρτας και το πρότυπό τους», *πρακτικά διεθνούς συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (1990) 163.
- Παλιούρας Α., *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, Αργίνιο 2004.
- Παναγιωτίδης Δ., «Το Γηρομέριον, Σταυροπηγιακή μονή και εξαρχία εν Θεσπρωτία», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 20 (1900) 23-32.
- Παπαδόπουλος Στ., *Πατρολογία*, II, Αθήνα 1999.
- Παπαδοπούλου Β., «Αμφίγραπτη εικόνα του 14^{ου} αιώνα στη μονή Γηρομερίου Θεσπρωτίας», *Βυζαντινά* 25 (2005) 375-389.
- Παπαδοπούλου Β., *Τα μοναστήρια του Νησιού των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2004.
- Παπαδοπούλου Β. και άλλοι, *Η μονή Ελεούσας στο νησί των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2015.
- Παπαδοπούλου Β., «Θεοδώρα Πετραλείφα- Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή, δύο Βυζαντινές Βασίλισσες στην αυλή του Δεσποτάτου της Ηπείρου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής εταιρείας* MB' (2021) 170.
- Παπαμαστοράκης Τ., «Άγιος Δημήτριος Κατσούρη», *Πρακτικά διεθνούς συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου* (1990) 419.
- Παπαχρυσάνθου Δ., *Ο Αθωνικός μοναχισμός Αρχές και οργάνωση*, Αθήνα 1992.
- Παρόλας Γ. *Γη Θεσπρωτών*, I, εκδ. Ηνίοχος, Αθήνα 179-180
- Προσκυνητάριον Ιεράς Μονής Γηρομερίου*, Γηρομέρι 2008.
- Σοφιανός Δ., «Η Διαθήκη των κτιτόρων της μονής Ρουσάνου ιερομονάχων Ιωάσαφ και Μαξίμου», *Τρικαλινά* XII (1992) 11-38.
- Σοφιανός Δ., «Οι μονές των μετεώρων και η μεσαιωνική Ήπειρος», *Μεσαιωνική Ήπειρος, πρακτικά επιστημονικού συμποσίου* (2001) 257.
- Σταυράκης Χρ., *Η πνευματική ζωή στον κέλτικο και ανατολικό μοναχισμό, διδακτορική διατριβή*, Θεσσαλονίκη 2007.
- Συκουρτής Ι., «Περί το σχίσμα των Αρσενιατών», *Ελληνικά* III (1929) 267-332.
- Σάθας Κ., *το Χρονικό του Γαλαξιδίου*, Αθήνα 1914.
- Σακκελαρίου Β. Μ., *Ήπειρος: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Γεν. εποπτεία, εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1997.
- Ταχιάος Αντώνιος-Αιμίλιος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, Θεσσαλονίκη 2008.

- Τούρτα Α., «Νεκτάριος και Θεοφάνης, οι Αψαράδες και η Μονή του Προδρόμου στο νησί των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980) 68-69.
- Τριανταφυλλόπουλου Δ. «Η επισκοπή και η μονή Κοζύλης στην Ήπειρο (Συναγωγή στοιχείων-προβλήματα)» *Πρακτικά του ΙΕ΄ διεθνούς συνεδρίου βυζαντινών σπουδών* II (1981) 839-862.
- Τσιούρης Ι., *Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Γηρομερίου Θεσπρωτίας (1577-1590)*, Αθήνα 2011.
- Τωμαδάκης Νικ., *Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου και του βασιλείου της Νίκαιας*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Φλωρόφσκι Γ., *Οι ανατολικοί Πατέρες του 4^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2006.
- Φλωρόφσκι Γ., *Οι βυζαντινοί Πατέρες του 6^{ου} 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2007.
- Χρήστου Π., *Ελληνική Πατρολογία*, V, Θεσσαλονίκη 2008.
- Χρήστου Π., *Το Άγιον Όρος*, Αθήνα 1987
- Booth P., *Crisis of empire*, university of California press, 2014.
- Cabanes Pierre και άλλοι, *Ιστορία της Αδριατικής*, Αθήνα 2011.
- Delehaye H., *Les saints stylites*, Bruxelles 1923.
- Griffith Sindney and other, *Asceticism in the Church of Syria*, Oxford 1995.
- Hatlie P., *The monks and the monasteries of Constantinople 350-850*, Cambridge 2007.
- Harmless W., *Desert Christians*, New York 2004.
- Hirschfeld Y., *The Judean desert Monasteries in the Byzantine period*, New York, USA, 1992.
- Larchet C. J., *Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς και η πατερική παράδοση*, ΠΔΕΣΑΛ, Άγιον Όρος 2000.
- Louth A., *The origins of the Christian mystical tradition*, Oxford 2007.
- Magdalino P., *Η βυζαντινή Μικρά Ασία*, εθνικό ίδρυμα ερευνών, ίδρυμα βυζαντινών ερευνών, Αθήνα 1998.
- Nicol, D., *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου: μία συνεισφορά στην ιστορία της Ηπείρου κατά τον μεσαίωνα*, Αθήνα 1991.
- Nicol D., *The last centuries of Byzantium*, Cambridge university press, 1993.
- Osswald B., «Χώροι και άνθρωποι στην Μεσαιωνική Ήπειρο», *Μεσαιωνική Ήπειρος Νεότερη έρευνα, εξελίξεις και προοπτικές* (2024) 43-67.

- Osswald B., «Το Συναξάριον και η Διαθήκη του Οσίου Νείλου Εριχιώτου, ιδρυτή της Μονής Γηρομερίου, και η αξία τους για την ιστορία της μεσαιωνικής Ηπείρου (ΙΔ΄ αιώνας)», *Θεσπρωτία* I (2019) 22.
- Ostrogorsky G., *Ιστορία Βυζαντινου Κράτους*, Δ έκδοση, Αθήνα 2020.
- Patrich Joseph, Sabbas, *Leader of the Palestinian Monasticism*, Washington D.C. 1995.
- Pringle Denys, *The Churches of the crusader kingdom of Jerusalem*, New York 1998.
- Ranciman St., *Ιστορία των Σταυροφοριών*, III, Αθήνα 1979.
- Saradi Helen, *Το βυζαντινό κατά τον 12^ο αιώνα κανονικό δίκαιο, κράτος και κοινωνία, Οικονομίδης*, Αθήνα 1995.
- Talbot Alice Mary, *Holy man in mount Athos*, Harvard 2016.
- Talbot Alice Mary, *Μορφές Μοναστικής Εμπειρίας στο Βυζάντιο (800-1453)*, Θεσσαλονίκη 2023.
- Talbot Alice- Mary, *Holy Woman of byzantium, Ten saints' lives in english translation*, Washington, D.C. 1996.
- Theodoropoulos P., «Fleeing the East, Guiding the West: “Byzantine” Monastic Communities in Seventh-Century Rome and Sicily», *Byzantion* 94 (2024) 85-107.
- Thomas John and Constantinides Angela, *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, (Dumbarton oaks), Washington 2000.
- Tougher Shuam, *The Angelic life, monasteries for eunouchs, Byzantine style and civilization in Honour of sir Steven Runciman*, εκδ. Elizabeth Jeffreys, Cambridge 2006.
- Turner H. J. M. *The Epistles of St. Symeon the New Theologian*, New York, 2009.
- Young F., L. Aures and A. Louth, *Early Christian literature*, Cambridge 2008.